

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ»
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Διπλωματική Εργασία

Κοινωνική πολιτική και χειραφέτηση πριν και μετά την κρίση του κοινωνικού κράτους

Νίκος Κωστολιάς

Επιβλέπων καθηγητής: Λουδοβίκος Κωτσονόπουλος

Αθήνα, 2024

Περίληψη

Πριν και κατά την περίοδο της κρίσης της δεκαετίας του 1970 αναπτύχθηκαν τρεις διαφορετικές προσεγγίσεις σε σχέση με το ρόλο του κοινωνικού κράτους στον κοινωνικό μετασχηματισμό. Η προσέγγιση των Νέων Κοινωνικών Κινημάτων (ΝΚΚ) αντιτάχθηκε στην αυταρχική λειτουργία του κοινωνικού κράτους ενώ πρότεινε πολιτικές προεικόνισης των αλλαγών εκείνων που αποτελούν τον τελικό στόχο μιας μελλοντικής προοπτικής. Οι νεομαρξιστικές επεξεργασίες της περιόδου συνέκλιναν στην ύπαρξη μιας χρόνιας δομικής ρήξης ορθολογικότητας στις πολιτικές του κοινωνικού κράτους, στην οποία οδηγείται εξαιτίας της αντίφασης κράτους - οικονομίας. Ως εκ τούτου, το κοινωνικό κράτος αντιμετωπίζεται ως βασικό πρόβλημα και δεν περιλαμβάνεται στις προτεινόμενες λύσεις. Παράλληλα με τις νεομαρξιστικές προσεγγίσεις, αναπτύσσεται η θεωρία των πόρων εξουσίας, η οποία αναγνωρίζει τις αντιφάσεις οικονομίας - πολιτικής, ωστόσο, διαβλέπει μια θετική λύση τους μέσω της ανάπτυξης του κοινωνικού κράτους σε μια προοπτική οικοδόμησης ενός δημοκρατικού σοσιαλισμού.

Εξαιτίας της όξυνσης των ανισοτήτων που επέφερε η επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού επανήλθε η θεωρητική συζήτηση για το ρόλο της κοινωνικής πολιτικής στην κατεύθυνση ενός μετακαπιταλιστικού μέλλοντος. Η προσέγγιση των κινημάτων των αρχών του 21ου αιώνα προτάσσει τη συγκρότηση εναλλακτικών εγχειρημάτων της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας για την κάλυψη των κοινωνικών αναγκών και την επέκταση της οικονομικής δημοκρατίας. Η σοσιαλδημοκρατική προσέγγιση εστιάζει σε πολιτικές ενίσχυσης του κοινωνικού κράτους στο πλαίσιο μιας ευρύτερης πολιτικής αναδιανομής του πλούτου, η οποία οδηγεί σε μείωση των ανισοτήτων σε μια κατεύθυνση ενός “συμμετοχικού σοσιαλισμού του 21ου αιώνα”. Οι σύγχρονες μαρξιστικές προσεγγίσεις επιχειρούν, με κριτικό πνεύμα, να συνδυάσουν στοιχεία των δύο προηγούμενων προσεγγίσεων προτείνοντας μεταρρυθμίσεις επαναστατικού χαρακτήρα οι οποίες δεν βελτιώνουν απλά τις συνθήκες ζωής των υποτελών τάξεων αλλά συμβάλλουν στην αλλαγή της ταξικής ισορροπίας ισχύος, ακόμα και αν δεν οδηγούν από μόνες τους στην υπέρβαση του καπιταλισμού.

Abstract

During and before the crisis of the 1970s, three distinct approaches emerged regarding the role of the welfare state in social transformation. The New Social Movements (NSMs) approach opposed the autocratic functioning of the welfare state while proposing policies as a precursor to the changes constituting the ultimate goal of a future perspective. Neo-Marxist analyses during this period converged on the existence of a chronic structural rupture of rationality in the policies of the welfare state, driven by the state-economy contradiction. Consequently, the welfare state is treated as a fundamental problem and is not included in proposed solutions. Simultaneously, alongside neo-Marxist approaches, the theory of power resources develops, recognizing the economic-political contradictions but envisioning a positive resolution through the development of the welfare state towards building a democratic socialism.

Due to the exacerbation of inequalities brought about by the prevalence of neoliberalism, theoretical discussions on the role of social policy in shaping a post-capitalist future resurfaced. The approach of 21st-century movements prioritizes the formation of alternative projects of Social and Solidarity Economy to address social needs and expand economic democracy. The social democratic approach focuses on policies that strengthen the welfare state within a broader wealth redistribution policy, leading towards reducing inequalities in the direction of a "participatory socialism of the 21st century." Contemporary Marxist approaches attempt, with a critical spirit, to integrate elements of the two previous approaches by proposing revolutionary reforms that not only improve the living conditions of subordinate classes but also contribute to changing the class power balance, even if they do not independently lead to the overcoming of capitalism.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	5
1. Προσεγγίσεις της κοινωνικής πολιτικής πριν την κρίση του κοινωνικού κράτους	8
1.1 Η προσέγγιση των Νέων Κοινωνικών Κινήματων	8
1.2 Νεομαρξιστικές προσεγγίσεις και ευρωκομμουνισμός	10
1.3 Η θεωρία των πόρων εξουσίας και οι απόπειρες εφαρμογής της στη Σκανδιναβία	14
2. Νεοφιλελευθερισμός, κοινωνικό κράτος και ανισότητες	25
2.1 Ο νεοφιλελευθερισμός και η “νέα πολιτική” για το κοινωνικό κράτος	25
2.2 Η όξυνση των ανισοτήτων	28
3. Οι θεωρίες χειραφέτησης μετά την κρίση του κοινωνικού κράτους	32
3.1 Η προσέγγιση της Κοινωνικής & Αλληλέγγυας Οικονομίας	32
3.2 Η σοσιαλδημοκρατική προσέγγιση	39
3.3 Οι σύγχρονες μαρξιστικές προσεγγίσεις	46
Συμπεράσματα	56
Βιβλιογραφία	58

Εισαγωγή

Στη σύγχρονη εποχή, δύο κυρίως ιδεολογικοπολιτικά ρεύματα έχουν βάλει τη σφραγίδα τους στο χαρακτήρα της κοινωνικής πολιτικής όπως αυτή αναπτύχθηκε στα ανεπτυγμένα ευρωπαϊκά καπιταλιστικά κράτη: η σοσιαλδημοκρατία και ο (νεο)φιλελευθερισμός. Η υπεροχή των ιδεών του ενός ή του άλλου ρεύματος στο σύνολο των θεσμών και των παρεμβάσεων του κράτους, που έχουν σκοπό την αναδιανομή του εισοδήματος και του παραγόμενου πλούτου, οδήγησαν στη διαμόρφωση, μετά τον Β΄ Π.Π και έως τις μέρες μας, δύο ιστορικών μορφών κοινωνικού κράτους: το κεϋνσιανό, το οποίο συνδέθηκε με το ιδεολογικό ρεύμα της σοσιαλδημοκρατίας, μετά το 1945 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1970, και το νεοφιλελεύθερο κοινωνικό κράτος, από το 1980 έως σήμερα (Γράβαρης, 2018). Το κεϋνσιανό κοινωνικό κράτος οικοδομήθηκε στη βάση της συναίνεσης των δύο, κατά τα άλλα αντίπαλων, κοινωνικών δυνάμεων, της οργανωμένης σε συνδικάτα εργατικής τάξης και μερίδας του βιομηχανικού κεφαλαίου, ενώ αποτυπώθηκε θεσμικά στα πολιτικά συστήματα των ανεπτυγμένων κεφαλαιοκρατικών δημοκρατιών αποκτώντας ηγεμονικό χαρακτήρα. Βασικά χαρακτηριστικά του κεϋνσιανού κοινωνικού κράτους είναι η κρατικοποίηση σημαντικών τομέων δημόσιων αγαθών και η ανάληψη εκ μέρους του δημοσίου της ευθύνης για την καθολική και δωρεάν παροχή υπηρεσιών υγείας, παιδείας, κοινωνικής ασφάλισης, εργασίας, σταθερών εργασιακών σχέσεων ή στέγασης, τα οποία αποκτούν πλέον χαρακτήρα θεσμοθετημένων κοινωνικών δικαιωμάτων. Σκοπός είναι η αποεμπορευματοποίηση αγαθών και υπηρεσιών και η μείωση των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων (Τάσσης, 2022).

Ωστόσο, τη ραγδαία οικονομική ανάπτυξη των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών θα ακολουθήσει η κρίση της δεκαετίας του 1970, κατά τη διάρκεια της οποίας αναδείχτηκαν τα όρια της κεϋνσιανής συναίνεσης. Η σύνδεση της κοινωνικής πολιτικής με την οικονομική ανάπτυξη, που χαρακτήριζε την περίοδο της “χρυσής τριακονταετίας”, αμφισβητήθηκε, δημιουργώντας συνθήκες κρίσης στα ευρωπαϊκά κοινωνικά κράτη. Από την πλευρά των θεωρητικών ρευμάτων που αναφέρονται στον κοινωνικό μετασχηματισμό, πέραν του καπιταλισμού, αναπτύχθηκαν την περίοδο της κρίσης τρεις διαφορετικές προσεγγίσεις σε σχέση με το ρόλο του κοινωνικού κράτους. Καταρχάς, η προσέγγιση των Νέων Κοινωνικών Κινήσεων (ΝΚΚ), στο πλαίσιο των οποίων καταδικάστηκε η αυταρχική λειτουργία του κοινωνικού κράτους ενώ ο κοινωνικός μετασχηματισμός συνδέθηκε με τη συγκρότηση εναλλακτικών εγχειρημάτων αυτοδιαχείρισης που θα εφαρμόζον στο παρόν ακριβώς τις αλλαγές εκείνες που αποτελούν τον τελικό στόχο μιας μελλοντικής προοπτικής. Την ίδια περίοδο αναπτύχθηκαν νεομαρξιστικές επεξεργασίες με σημείο σύγκλισης την ύπαρξη μιας χρόνιας δομικής ρήξης ορθολογικότητας στις πολιτικές του κοινωνικού κράτους, στην οποία οδηγείται εξαιτίας της αντίφασης κράτους-οικονομίας. Ως εκ τούτου, οι συγκεκριμένες προσεγγίσεις

αδυνατούν να προσδιορίσουν τους όρους αναπαραγωγής του κοινωνικού κράτους, το οποίο αντιμετωπίζεται ως βασικό πρόβλημα και δεν περιλαμβάνεται στις προτεινόμενες λύσεις. Παράλληλα με τις νεομαρξιστικές προσεγγίσεις, αναπτύσσεται η θεωρία των πόρων εξουσίας, η οποία, υπό μια σοσιαλδημοκρατική οπτική, αναγνωρίζει τις αντιφάσεις οικονομίας - πολιτικής, διαβλέπει, ωστόσο, μια θετική λύση τους μέσω της ανάπτυξης του κοινωνικού κράτους σε μια προοπτική οικοδόμησης ενός δημοκρατικού σοσιαλισμού (Κωτσονόπουλος, 2016: 116-119).

Οι αισιόδοξες προβλέψεις των θεωρητικών των πόρων εξουσίας δεν επιβεβαιώθηκαν καθώς επικράτησαν, και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, τα δόγματα του νεοφιλελευθερισμού οδηγώντας σε μια νέα συναίνεση στο πλαίσιο της οποίας η ικανοποίηση των απαιτήσεων των παγκοσμιοποιημένων αγορών αποτελεί μέγιστη προτεραιότητα. Βασικός και θεμελιώδης στόχος της μακροοικονομικής πολιτικής του κράτους τίθεται πλέον η μείωση του πληθωρισμού ενώ η συμμαχία της εργατικής τάξης με το βιομηχανικό κεφάλαιο διαρρηγνύεται. Οι εξελίξεις αυτές επέφεραν στο κοινωνικό κράτος μια κρίσιμη μεταβολή “λογικής”, η οποία αντανακλάται στον περιορισμό της αποεμπορευματοποίησης σε ομάδες του πληθυσμού οι οποίες, κατόπιν ελέγχου εισοδήματος και περιουσίας, προσεγγίζουν την ακραία φτώχεια. Σε αυτή την κατεύθυνση, οι κοινωνικοί κίνδυνοι εξατομικεύονται, η αρχή της αλληλεγγύης χάνει τον καθολικό της χαρακτήρα, ενώ η υποχώρηση του κράτους στα πεδία της κοινωνικής πολιτικής αφήνει νέο χώρο κερδοφορίας για τον ιδιωτικό τομέα (Γράβαρης, 2018). Έπειτα από σχεδόν τέσσερις δεκαετίες εφαρμογής των πολιτικών αυτών, οι υποσχέσεις των υποστηρικτών του νεοφιλελευθερισμού για ευημερία δεν επιβεβαιώθηκαν. Οι ρυθμοί ανάπτυξης της ευρωπαϊκής οικονομίας παρέμειναν χαμηλοί -τουλάχιστον σε σχέση με την τριακονταετία που προηγήθηκε- ενώ η ανταπόκριση στις οικονομικές κρίσεις που μεσολάβησαν υπήρξε απογοητευτική. Ταυτόχρονα, το μερίδιο της εργασίας στον παραγόμενο πλούτο μειώθηκε ενώ οι ανισότητες στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες διευρύνθηκαν δραματικά.

Απέναντι στην πραγματικότητα που διαμορφώθηκε εξαιτίας της εφαρμογής των πολιτικών του νεοφιλελευθερισμού αναπτύχθηκαν στις αρχές του 21ου αιώνα κοινωνικά κινήματα στο πλαίσιο των οποίων επανήλθαν οι προτάσεις της δεκαετίας του 1970 για τη συγκρότηση εναλλακτικών οικονομικών εγχειρημάτων, με στόχο αφενός την κάλυψη των αναγκών κοινωνικών ομάδων που έχουν πληγεί από τις συνέπειες των συστημικών κρίσεων, αφετέρου, ως ένα μοντέλο που στο μέλλον θα μπορούσε να γενικευτεί, δημιουργώντας μια μετακαπιταλιστική προοπτική. Η όξυνση, ωστόσο, των ανισοτήτων αποτέλεσε το έναυσμα, ιδιαίτερα μετά την χρηματοπιστωτική κρίση του 2008, για την ανάπτυξη και σοσιαλδημοκρατικών θεωριών, οι οποίες προσιδιάζουν σε αυτές των πόρων εξουσίας. Οι επεξεργασίες αυτές περιλαμβάνουν στις προτάσεις τους μέτρα ενίσχυσης του κοινωνικού κράτους στο πλαίσιο μιας ευρύτερης πολιτικής αναδιανομής του πλούτου, τα οποία

οδηγούν σε μείωση των ανισοτήτων σε μια κατεύθυνση ενός “συμμετοχικού σοσιαλισμού του 21ου αιώνα” (Piketty, 2021). Στη σημασία της μείωσης των ανισοτήτων μέσω κρατικών παρεμβάσεων στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής συγκλίνουν, επίσης, αρκετοί θεωρητικοί της μαρξιστικής παράδοσης έχοντας, σε ένα βαθμό, απαλλαγεί από το βάρος του θεμελιώδους διλήμματος “μεταρρύθμιση ή επανάσταση”, το οποίο κυριάρχησε κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20ου αιώνα περικλείοντας και, ταυτόχρονα, διαχωρίζοντας την αριστερά στις διάφορες εκδοχές της. Η επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης της εργατικής τάξης τις τελευταίες δεκαετίες οδήγησε στη διαπίστωση ότι οι μεταρρυθμίσεις του κοινωνικού κράτους που συνδέονται με την κάλυψη των άμεσων αναγκών και της ανακούφισης από τις πολιτικές του νεοφιλελευθερισμού δεν αποτελεί για την αριστερά αδύνατο και αντιφατικό καθήκον αλλά σημαντική προτεραιότητα (Σπουρδαλάκης, 2021). Στο πλαίσιο αυτό, εισάγονται στη συζήτηση οι έννοιες της “επαναστατικής μεταρρύθμισης” (Harvey, 2015) και της “ρεαλιστικής ουτοπίας” (Wright, 2018) για να περιγράψουν μεταρρυθμίσεις επαναστατικού χαρακτήρα οι οποίες δεν βελτιώνουν απλά τις συνθήκες ζωής των υποτελών τάξεων αλλά συμβάλλουν στην αλλαγή της ταξικής ισορροπίας ισχύος ακόμα και αν δεν οδηγούν από μόνες τους στην υπέρβαση του καπιταλισμού. Οι μεταρρυθμίσεις αυτού του τύπου μπορούν να εφαρμοστούν από αριστερές κυβερνήσεις με στόχο τη μεταφορά, μέσω κρατικών πολιτικών, πόρων και εξουσίας από το κεφάλαιο στις εργαζόμενες τάξεις.

1. Προσεγγίσεις της κοινωνικής πολιτικής πριν την κρίση του κοινωνικού κράτους

1.1 Η προσέγγιση των Νέων Κοινωνικών Κινήματων

Ο νέος ηγεμονικός σχηματισμός της μεταπολεμικής περιόδου χαρακτηρίστηκε από έναν ευρύ μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων ενώ το εξισωτικό φαντασιακό που συγκροτήθηκε γύρω από τον φιλελεύθερο-δημοκρατικό λόγο, ο οποίος επικράτησε στις δυτικές κοινωνίες, μετατοπίστηκε σε νέες περιοχές της κοινωνικής ζωής. Η εξέλιξη αυτή δημιούργησε το αναγκαίο πλαίσιο, αφενός, για την αμφισβήτηση παλαιότερων αλλά και νέων σχέσεων υποταγής, οι οποίες προήρθαν από την επέκταση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, την επικράτηση της “κοινωνίας της αφθονίας” και την αυξανόμενη κρατική παρέμβαση και, αφετέρου, τη διεκδίκηση νέων δικαιωμάτων. Η διείσδυση του κράτους στην κοινωνία των πολιτών αποτυπώθηκε από τον Γερμανό φιλόσοφο Jurgen Habermas στο έργο του “*Η θεωρία της επικοινωνιακής δράσης*” με τον όρο “εποικισμός του βιόκοσμου”. Η έννοια του “βιόκοσμου” συνδέεται με την κοινωνική ολοκλήρωση, τη δράση δηλαδή των υποκειμένων, ενώ αντιστοιχεί εν μέρει στην έννοια της άμεσης ή προ-στοχαστικής εμπειρίας του Χούσερλ και εν μέρει στη γλωσσολογική αντίληψη περί “τρόπου ζωής” όπως τη χρησιμοποιεί ο Βιτγκενστάιν. Όπως εξηγεί ο Graib (2000: 500), με τη θεωρητική του τοποθέτηση περί του “εποικισμού του βιόκοσμου”, ο Habermas,

“θίγει τον τρόπο με τον οποίο οι απρόσωπες και γενικευτικές ρυθμίσεις της σύγχρονης κοινωνίας και του κράτους πρόνοιας έχουν διεισδύσει και καταλάβει ολόκληρες περιοχές των προσωπικών μας σχέσεων αποσπώντας τις από το συγκεκριμένο, το μοναδικό στις ιδιαιτερότητες του πλαίσιο στο οποίο εξ ορισμού αναπτύσσονται”.

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, οι όποιες αντιστάσεις δεν αφορούν πρωταρχικά τις παροχές του κράτους πρόνοιας αλλά την υπεράσπιση και αποκατάσταση τρόπων ζωής που κινδυνεύουν με αφανισμό: οι νέες συγκρούσεις δεν πυροδοτούνται από προβλήματα διανομής, αλλά από ζητήματα που έχουν σχέση με τη γραμματική των μορφών ζωής (Μουζέλης, 2008: 238). Έκφραση αυτού του κοινωνικού κλίματος υπήρξε τη δεκαετία του 1970 η ανάπτυξη των λεγόμενων Νέων Κοινωνικών Κινήματων (NKK) που ακολούθησαν την αντιαυταρχική εξέγερση του Μάη του 1968 στη Γαλλία. Ο όρος NKK χρησιμοποιείται για την ομαδοποίηση μιας σειράς από άκρως διαφορετικούς αγώνες: αστικούς, οικολογικούς, αντι-εξουσιαστικούς, αντι-θεσμικούς, φεμινιστικούς, αντιρατσιστικούς, εθνικούς, περιφερειακούς ή αγώνες των σεξουαλικών μειονοτήτων. Κοινός παρονομαστής αυτών των κινήματων αποτελεί, εν τέλει, ο καινοφανής ρόλος που διαδραμάτισαν συναρθρώνοντας την ταχεία εξάπλωση της κοινωνικής συγκρουσιακότητας, η οποία χαρακτηρίζει τις προηγμένες

βιομηχανικές κοινωνίες, σε όλο και περισσότερες κοινωνικές σχέσεις (Laclau, Mouffe, 2021: 258-259, 267).

Το κοινωνικό κράτος διαδραμάτισε έναν εξαιρετικά σημαντικό και πολλαπλό ρόλο στην άνοδο των ΝΚΚ στα εξής επίπεδα: καταρχάς, αποτέλεσε τη βάση για την ανάπτυξη των νέων μεσαίων στρωμάτων που πρωταγωνίστησαν στα ΝΚΚ ενώ προκάλεσε μια πρωτοφανή διεύρυνση των εργαζομένων σε κοινωνικές υπηρεσίες. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η λειτουργία του κοινωνικού κράτους οδήγησε στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης σε ευρεία κοινωνικά στρώματα επιτρέποντας την ανάδυση μεταύλιστικών αξιών σχετιζόμενων με το περιβάλλον, την ποιότητα ζωής, την αυτονομία, τη δημοκρατία, τον αυτοπροσδιορισμό, την αποδοχή της διαφορετικότητας, την ανάδειξη κοινωνικών ταυτοτήτων, την έκφραση και την επικοινωνία, τη σημασία των αλλαγών στο επίπεδο του εαυτού, της οικογένειας, της γειτονιάς, της επιχείρησης, της πόλης. Ωστόσο, η ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους συνοδεύτηκε από την κρατική διείσδυση στον χώρο της κοινωνικής αναπαραγωγής και της καθημερινής ζωής με αποτέλεσμα την αναγκαστική τους πολιτικοποίηση. Η πολιτικοποίηση αυτή είχε διττό χαρακτήρα στο βαθμό που, από τη μία πλευρά, η κρατική παρέμβαση, μέσω της ανάπτυξης του κοινωνικού κράτους, οδήγησε σε αυξημένες κοινωνικές προσδοκίες για μια διαρκώς διευρυμένη αποεμπορευματοποίηση και στη δημιουργία αντίστοιχων αιτημάτων, ενώ, από την άλλη, άνοιξε το θέμα του ελέγχου των παρεχόμενων προϊόντων και υπηρεσιών. Η διείσδυση του κράτους σε κοινωνικές σχέσεις που προηγουμένως θεωρούνταν τμήμα του ιδιωτικού τομέα, η δημιουργία δηλαδή δημόσιων χώρων, δεν πραγματοποιήθηκε με όρους πραγματικού εκδημοκρατισμού. Εξαιτίας του γραφειοκρατικού χαρακτήρα της κρατικής παρέμβασης, η μη εμπορευματική παροχή συλλογικών μέσων κατανάλωσης συνοδεύτηκε από τον έλεγχο τους και την επιβολή πολλαπλών μορφών επιτήρησης. Εμφανίστηκε, έτσι, το φαινόμενο οι αυξημένες προσδοκίες ευημερίας σημαντικών τμημάτων της κοινωνίας να μην συνοδεύονται από ουσιαστικές δυνατότητες παρέμβασης στη μορφή και το περιεχόμενο των κοινωνικών πολιτικών του κράτους, καθώς αυτές λαμβάνονταν από κέντρα αποφάσεων απομακρυσμένα από την κοινωνία (Καβουλάκος, 2021· Laclau, Mouffe, 2021: 263-264).

Στο πλαίσιο αυτό, η στάση που διαμόρφωσαν τα ΝΚΚ απέναντι στο κοινωνικό κράτος, και το κράτος εν γένει, υπήρξε αρνητική ενώ συνδέεται με την ευρύτερη προσέγγιση της κοινωνικής αλλαγής που κυριάρχησε στο εσωτερικό τους. Αναδιατυπώνοντας τις μεγάλες επαναστατικές ουτοπίες του παρελθόντος, που συνέδεαν τη ριζική κοινωνική αλλαγή με την κατάληψη της κρατικής εξουσίας, τα ΝΚΚ υιοθέτησαν την άποψη ότι “η επαναστατική διαδικασία είναι μια σύνοψη των πολλαπλών αλλαγών της καθημερινότητας”. Έτσι, οι αλλαγές που πρότειναν δεν

αφορούσαν το μακρινό μέλλον, τη “μεταθανάτια ζωή”, αλλά το παρόν (Eley, 2010: 619). Η προσέγγιση αυτή στηρίζεται στην έννοια της προεικόνισης, η οποία αφορά στην εφαρμογή, σε χρόνο ενεστώτα και σε επίπεδο καθημερινότητας, εκείνων ακριβώς των αλλαγών που το κίνημα επιζητά ως τελικό στόχο μιας μελλοντικής προοπτικής. Η άσκηση προεικονιστικών πολιτικών συνιστά απόπειρα των συλλογικών δρώντων να μετασχηματίσουν την πραγματικότητα ξεκινώντας εκ των έσω. Ως στρατηγική αντίληψη των κινήματων για τον κοινωνικό μετασχηματισμό, η προεικόνιση αποτελεί εναλλακτικό παράδειγμα, στο βαθμό που δεν αντιλαμβάνεται ως προτεραιότητα για τον μετασχηματισμό των σχέσεων εξουσίας την καταγγελία των κυρίαρχων δομών και την απαίτηση για αλλαγή αλλά τη συγκρότηση δραστήριων εναλλακτικών δομών. Οι δομές αυτές λειτουργούν δημοκρατικά και αντιεραρχικά, χωρίς αποκλεισμούς, προάγουν τη διαφορετικότητα και την πολυπολιτισμικότητα ενώ δίνουν τη δυνατότητα στον κάθε συμμετέχοντα να ενεργεί “σαν να ήταν ήδη ελεύθερος” (Ψημίτης, 2017: 347· Ιακωβίδου, 2019).

Τούτων δοθέντων, γίνεται αντιληπτό ότι οι τρέχουσες μορφές ύπαρξης, συσχέτισης και δράσης, στο πλαίσιο των πολιτικών προεικόνισης, είναι αδύνατον να διαχωριστούν από ό,τι το κίνημα ορίζει ως απώτερο στόχο. Στον αντίποδα της κυρίαρχης στρατηγικής των επαναστατικών κινήματων του 20ου αιώνα, που διαχώριζε την “τακτική” από τους τελικούς σκοπούς, τοποθετώντας την επίτευξη των τελευταίων σε ένα μακρινό και ασαφές μέλλον, “η προεικόνιση είναι μια πρακτική που προσλαμβάνει τους σκοπούς και τα μέσα ως άρρηκτα συνδεδεμένα, όπου τα μέσα είναι το αποτέλεσμα παρελθόντων σκοπών και οδηγούν σε μελλοντικούς σκοπούς” (Maeckelbergh, 2011). Ο στρατηγικός στόχος δεν είναι τοποθετημένος στο μέλλον αλλά είναι επιτελεστικά παρών μέσα στην ίδια τη δράση, την ώρα που αυτή λαμβάνει χώρα. Η εγκατάσταση αυτή ψηγμάτων του μέλλοντος στο παρόν συντελείται συνδυαστικά μέσω πέντε διαδικασιών των προεικονιστικών πολιτικών: τον συλλογικό πειραματισμό, τη σύλληψη, παραγωγή και κυκλοφορία των πολιτικών νοημάτων, τη δημιουργία νέων και μελλοντικά προσανατολισμένων κανόνων και συμπεριφορών στις κινηματικές υποδομές και τη διάχυση και μετάδοση ιδεών, μηνυμάτων και στόχων σε ευρύτερα κοινά. Προκειμένου να επιτελέσουν τέτοιου είδους διαδικασίες, τα κινήματα είναι απαραίτητο να διατηρούν ως βασικά χαρακτηριστικά την αυτονομία της δράσης, την αυτοοργάνωση των δομών και την αυτοδιαχείριση των λειτουργιών τους (Ψημίτης, 2017). Μια τέτοια προσέγγιση οδήγησε τα ΝΚΚ στη διαμόρφωση εναλλακτικών εγχειρημάτων σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής και οικονομικής ζωής ώστε να επιτευχθούν άμεσες αλλαγές στη καθημερινή ζωή μακριά από την εμπορευματοποίηση της αγοράς και την αλλοτρίωση που προκαλούσαν οι γραφειοκρατικές κρατικές ρυθμίσεις, στην κατεύθυνση οικοδόμησης ενός

εναλλακτικού μοντέλου κοινωνικοοικονομικής και πολιτικής οργάνωσης που θα μπορούσε στο μέλλον να γενικευτεί (Καβουλάκος, 2018).

1.2 Νεομαρξιστικές προσεγγίσεις της κοινωνικής πολιτικής και ευρωκομμουνισμός

Οι κοινωνικές και πολιτικές διεργασίες της περιόδου στην οποία αναπτύχθηκαν τα ΝΚΚ συνέβαλαν στην ανακίνηση του ενδιαφέροντος της μαρξιστικής σκέψης για το ρόλο του κράτους στον καπιταλισμό και την κοινωνική του λειτουργία. Οι κλασικοί του μαρξισμού, Μαρξ και Ενγκελς, άγγιξαν ζητήματα που αφορούν το χώρο της κοινωνικής πολιτικής όπως προέκυπταν κατά τη διάρκεια της αρχικής περιόδου διεύρυνσης της κοινωνικής λειτουργίας του κράτους, κυρίως στην Αγγλία. Το έργο τους υπήρξε θεωρητικά σημαντικό σε περιπτώσεις όπως της ατομικής ή μη ιδιοκτησίας στην κατοικία και της λεπτομερούς και σε βάθος κριτικής των συνθηκών διαβίωσης της εργατικής τάξης της Αγγλίας τον 19ο αιώνα και της παρέμβασης του αστικού κράτους χωρίς να εισηγηθούν ποτέ μια ολοκληρωμένη θεωρητική προσέγγιση για το κράτος (Στασινοπούλου, 2006: 102). Στα πολιτικά γραπτά τους, σύμφωνα με τον Μπαλαμπανίδη (2015: 253), “[...] μετεωρίζονταν ανάμεσα σε μια οπτική καταστροφής του καπιταλιστικού κράτους (*18η Μπρυμαίρ*) και σε μια οπτική αξιοποίησης των θεσμών και των αρχών της αστικής δημοκρατίας στην πορεία προς τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό (*Κομμουνιστικό Μανιφέστο, Κριτική του προγράμματος της Γκότα*)”. Ωστόσο, η οπτική που επηρέασε περισσότερο τη μαρξιστική σκέψη του 20ου αιώνα είναι η πρώτη και στο πλαίσιο της το κράτος στον καπιταλισμό γίνεται αντιληπτό ως απλό όργανο της αστικής τάξης με σκοπό την κυριαρχία επί της εργατικής, την εξασφάλιση της ομαλής απόσπασης υπεραξίας και την παγίωση της ιδιοκτησίας του κεφαλαίου στα μέσα παραγωγής. Εκκινώντας από αυτή την αφετηρία, διαμορφώθηκε κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου η θεωρία του κρατικο-μονοπωλιακού καπιταλισμού (ΚΜΚ), σύμφωνα με την οποία το κράτος παρεμβαίνει όλο και περισσότερο στη διαδικασία συσσώρευσης με στόχο την αύξηση της κερδοφορίας του μονοπωλιακού κεφαλαίου με αποτέλεσμα τη σύντηξη των συμφερόντων του τελευταίου με την κρατική λειτουργία. Ως εκ τούτου, το κράτος θεωρείται όργανο των μονοπωλίων και η κοινωνική πολιτική τίθεται στην υπηρεσία τους (Κωτσονόπουλος, 2016: 84).

Η θεωρία του ΚΜΚ παρέμεινε κυρίαρχη από μαρξιστική σκοπιά έως το τέλος της δεκαετίας του 1960 με την άνθηση των σύγχρονων τάσεων της μαρξιστικής θεωρίας του κράτους. Στο επίκεντρο των νεομαρξιστικών προσεγγίσεων της περιόδου τίθεται το ζήτημα της αυτονομίας του κράτους: κατά πόσο δηλαδή δύναται το τελευταίο να θέτει και να επιδιώκει αυτοδύναμα τους δικούς του στόχους. Τοποθετώντας, συνοπτικά, τις διάφορες προσεγγίσεις, πέραν του ΚΜΚ, σε ένα συνεχές

ξεκινώντας από το μικρότερο βαθμό κρατικής αυτονομίας προς το μεγαλύτερο, η εικόνα που προκύπτει, είναι, σύμφωνα με τον Κωτσονόπουλο (ο.π:115), η εξής: α. τον μικρότερο βαθμό αυτονομίας τον προβλέπει η σχολή της “μεθοδικής παραγωγής” του κράτους από τη λογική του κεφαλαίου. Σύμφωνα με τους κύριους εκπροσώπους της, Mueller και Neusuess, το κράτος παρουσιάζεται ως αυτόνομο από τα επιμέρους κεφάλαια, όμως εν τέλει δραστηριοποιείται για να ρυθμίσει τον ανταγωνισμό μεταξύ τους εξασφαλίζοντας έτσι τους υλικούς όρους αναπαραγωγής του συνολικού κεφαλαίου. Ως εκ τούτου, διαπερνάται από τις αντιφάσεις που ταλανίζουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής· β. Στη συνέχεια, ο James O’ Connor προβλέπει ένα μεγαλύτερο βαθμό αυτονομίας του κράτους προκειμένου να συγκεράσει, μέσω των πολιτικών του, δύο αντιφατικούς στόχους: την υποστήριξη του στόχου της κεφαλαιακής συσσώρευσης από τη μια και την απαραίτητη νομιμοποίηση που αυτή απαιτεί από την άλλη· γ. Για τον Νίκο Πουλαντζά της πρώτης περιόδου, η αυτονομία του κράτους συνάγεται από την ανάγκη του να φαίνεται ουδέτερο προκειμένου να οργανώνει πολιτικά το μπλοκ εξουσίας και να διαιρεί τις υπάλληλες τάξεις. Στην ύστερη περίοδο, το κράτος γίνεται αντιληπτό ως κοινωνική σχέση και η αυτονομία του προκύπτει ως αντιστάθμισμα στην πολιτική πάλη που διεξάγεται εντός και εκτός των μηχανισμών του· δ. σύμφωνα, τέλος, με τους Habermas, Offe, το κράτος είναι αυτόνομο και θέτει τους δικούς του στόχους στο βαθμό που επιτυγχάνεται μια απρόσκοπτη οικονομική ανάπτυξη.

Οι παραπάνω προσεγγίσεις, αν και διαφοροποιούνται ως προς τον βαθμό αυτονομίας που προσδίδουν στον κρατικό μηχανισμό, και άρα και στους γενικούς όρους θεμελίωσης του κοινωνικού κράτους, συγκλίνουν στην αδυναμία τους να προσδιορίσουν τους όρους αναπαραγωγής του. Και τούτο διότι η αντίφαση κράτους - οικονομίας τις οδηγεί στη διαπίστωση ότι το κοινωνικό κράτος υφίσταται στις πολιτικές του μια χρόνια και δομική κρίση ορθολογικότητας, με συνέπεια να τίθεται διαρκώς υπό αίρεση. Κάθε νίκη των εργαζομένων στην κατεύθυνση της διεύρυνσης της κοινωνικής λειτουργίας του κράτους την ακολουθεί μια προσπάθεια εκ μέρους του ίδιου του κράτους να διαβρώσει αυτές τις κατακτήσεις σε έκταση και ποιότητα. Εμφανίζονται επίσης νέες μορφές εκμετάλλευσης από την πλευρά του κεφαλαίου. Ως εκ τούτου, το κοινωνικό κράτος παρουσιάζεται περισσότερο ως πρόβλημα παρά ως τμήμα των προτάσεων για τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας (Κωτσονόπουλος, 2016: 116-117, Στασινοπούλου, 2006: 104).

Η αναγόρευση του βαθμού αυτονομίας του κράτους ως κεντρικού θέματος της μαρξιστικής έρευνας στις δεκαετίες του 1960-70 συνδέθηκε αιτιακά με την αυξανόμενη κοινωνική και εκλογική δυναμική των δυτικών κομμουνιστικών κομμάτων και του ανοίγματος παράθυρου ευκαιρίας για τη συμμετοχή τους στις κυβερνήσεις των χωρών της Νότιας Ευρώπης. Η δυναμική αυτή προέκυψε σε μια περίοδο διασταύρωσης μιας σειράς κρίσεων που αφορούν τόσο τις ιδεολογικές και πολιτικές

ρήξεις με το κυρίαρχο σοβιετικό μοντέλο εντός του κομμουνιστικού κόσμου, όσο και την αποσταθεροποίηση των θεμελίων του εθνικού κράτους και την κρίση του σοσιαλδημοκρατικού συμβιβασμού στη Δύση (Μπαλαμπανίδης, 2015: 30). Σε ένα τέτοιο πλαίσιο τα κομμουνιστικά κόμματα της Ιταλίας (PCI), της Γαλλίας (PCF) και της Ισπανίας (PCE), επιδίωξαν να μετασχηματίσουν το κομμουνιστικό κίνημα στην Ευρώπη διαμορφώνοντας μια κοινή πολιτική κατεύθυνση που έγινε γνωστή ως “ευρωκομμουνισμός”. Τα δύο κύρια, στενά συνδεδεμένα μεταξύ τους, χαρακτηριστικά γνωρίσματα της πολιτικής αυτής είναι, σύμφωνα με τον Κλαουντίν: πρώτον, η προσπάθεια διαμόρφωσης και πρακτικής μιας στρατηγικής μετάβασης στο σοσιαλισμό σε συνθήκες ανεπτυγμένου καπιταλισμού και, δεύτερον, ο σαφής διαχωρισμός από τον σοβιετικό κομμουνισμό (Σκλάβος, 2022: 125).

Με θεωρητικό υπόβαθρο τις νεομαρξιστικές προσεγγίσεις για την αυτονομία του κράτους το ρεύμα του ευρωκομμουνισμού δεν αντιμετωπίζει πλέον το τελευταίο ως εργαλείο της αστικής τάξης που πρέπει να συντριβεί αλλά ως ένα διακύβευμα στη μάχη για τον κοινωνικό μετασχηματισμό αναγνωρίζοντας, ταυτόχρονα, τη δημοκρατική του αυταξία ως μια προωθημένη μορφή αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας που αφήνει περιθώρια για κατάκτηση σημαντικών επιπέδων ελευθερίας (Μπαλαμπανίδης, 2015:258). Ως εκ τούτου, ο στόχος που τέθηκε για τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα ήταν η δημοκρατική κατάκτηση και άσκηση της εξουσίας μέσω συμμαχιών που θα επέτρεπαν ευρύτερη εκλογική απήχηση. Η επιδίωξη του δημοκρατικού δρόμου προς το σοσιαλισμό οριοθετούσε το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα τόσο ως προς τα ορθόδοξα κομμουνιστικά κόμματα όσο και από εκείνα της σοσιαλδημοκρατίας. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Τσουκαλάς (Ρήγος, Τσουκαλάς, 2001: 27), ο ευρωκομμουνισμός :

“[...] επιχειρούσε να διατυπώσει απαντήσεις στη νέα στρατηγική πρόκληση που προέκυπτε από τα αδιέξοδα και των δύο δοκιμασμένων δρόμων. Η εμπειρία έδειχνε πράγματι πως ενώ οι ολοκληρωτικές σταλινικές μορφές εξελίσσονταν όλο και πιο αυταρχικά, οι μεταρρυθμιστικοί ρεφορμισμοί γίνονταν όλο και πιο υποχωρητικοί και συμβιβαστικοί. Έτσι, η προσπάθεια ιχνηλάτησης νέων δρόμων δεν στόχευε στο να αμβλύνει τα σοσιαλιστικά οράματα αλλά στο να αναθεωρηθεί απλώς η στρατηγική του κινήματος. Αναζητούνταν και πάλι νέες στρατηγικές μέθοδοι για να μπορεί να υπάρξει μια νέα ιστορική συμβατότητα και σύνθεση ανάμεσα σ’ έναν «πλήρη» σοσιαλισμό» και σε μια «πληρέστερη», συμμετοχικότερη και δυναμικότερη δημοκρατία).

Η φιλόδοξη αυτή επιδίωξη δημιουργούσε ούτως ή άλλως ένα υψηλό επίπεδο αμφισημίας που επιδειωνόταν περαιτέρω στο πλαίσιο μιας συγκυρίας κρίσης νομιμοποίησης του δυτικού, εθνικού, κράτους ευημερίας, το οποίο έχει βρεθεί στο στόχαστρο των θεωρητικών του νεοφιλελευθερισμού

που συνέτειναν στον δραστικό περιορισμό ολόκληρων τομέων του κράτους αλλά και ενός μέρους από τις τυπικές ελευθερίες προς όφελος της αποτελεσματικότητας της αγοράς. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον οι ευρωκομμουνιστές κλήθηκαν, παραδόξως, να υπερασπιστούν μια άλλη, κεϋνσιανή, εκδοχή του φιλελευθερισμού, σύμφωνα με την οποία φιλελευθερισμός είναι η μετάβαση “από την οικονομική αναρχία προς ένα καθεστώς που επιδιώκει εμπρόθετα να ελέγξει και να κατευθύνει τις οικονομικές δυνάμεις προς το συμφέρον της δικαιοσύνης και προς την κοινωνική σταθερότητα”, σε εθνικό επίπεδο (Μπαλαμπανίδης, 2015: 262). Σε αυτή την κατεύθυνση τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα της Γαλλίας και της Ιταλίας ακολούθησαν δύο διαφορετικές διαδρομές: η πρώτη, αυτή του PCF, οδήγησε στο γαλλικό «Κοινό Πρόγραμμα» κομμουνιστών-σοσιαλιστών ενώ η δεύτερη, του PCI, οδήγησε σε ένα εθνικό μέτωπο με το Χριστιανοδημοκρατικό κόμμα που κορυφώθηκε με τον λεγόμενο “Ιστορικό Συμβιβασμό” (Σκλάβος, 2022: 130).

Το εγχείρημα του ευρωκομμουνισμού οδηγήθηκε και στις δύο αυτές εκδοχές σε αποτυχία. Καταρχάς, το PCI, στο πλαίσιο της Προγραμματικής Συμφωνίας (Accordo Programmatico) που υπογράφηκε το 1977 με τη Χριστιανοδημοκρατία, το Σοσιαλιστικό Κόμμα και δύο μικρά κόμματα του Κέντρου, αναγνώρισε την εξάρτηση της Ιταλίας από το διεθνή δανεισμό και αποδέχτηκε την αναγκαιότητα πολιτικών που προέβλεπαν μείωση των δημοσίων δαπανών, παραχωρήσεις στις επιχειρήσεις στο ζήτημα των απολύσεων, περιορισμό της κατανάλωσης και συμπίεση του εργατικού κόστους. Σύμφωνα με τις αναλύσεις των Ιταλών κομμουνιστών, οι υποχωρήσεις αυτές αποτελούσαν απαραίτητη προϋπόθεση για τη διάσωση της εθνικής οικονομίας και το όπλο των εργαζομένων για να πετύχουν σημαντικές βελτιώσεις στους τομείς της πλήρους απασχόλησης και της κοινωνικής πολιτικής καθώς και στο επίπεδο των δημοκρατικών θεσμών. Οι ασκούμενες πολιτικές οδήγησαν πράγματι στη σταθεροποίηση του ιταλικού καπιταλισμού χωρίς ωστόσο να συνοδεύονται ούτε από μείωση της ανεργίας ούτε από τις αναμενόμενες κοινωνικές και δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις που θα μπορούσαν να αποτελέσουν τα πολιτικά ανταλλάγματα του Ιστορικού Συμβιβασμού. Όταν, μετά το 1979, το PCI απομακρύνθηκε από αυτόν, η ιταλική εργατική τάξη όχι μόνο δεν είχε κερδίσει καμία από τις θεσμικές αλλαγές που επιδίωκε αλλά, αντίθετα, είχε απολέσει σημαντικές κατακτήσεις και υλικά κέρδη των αγώνων της προηγούμενης δεκαετίας (Λάσκος, Τσακαλώτος, 2011: 33-36).

Αντίθετα με την ιταλική περίπτωση, στη Γαλλία, το στοίχημα της ηγεμονίας παίχθηκε και χάθηκε εντός του ευρύτερου πόλου της Αριστεράς. Οι ζυμώσεις ανάμεσα στο PCF και το Σοσιαλιστικό Κόμμα, που είχαν ξεκινήσει μετά την αποχώρηση του Ντε Γκολ από την πολιτική σκηνή, οδήγησαν στην υπογραφή από τα δύο κόμματα του περίφημου “Κοινού Προγράμματος”. Πρόκειται για ένα πρόγραμμα επεκτατικής οικονομικής πολιτικής με σημαντικά στοιχεία ενίσχυσης της κοινωνικής

πρόνοιας και με τρεις βασικούς πυλώνες που ενσωματώνουν σημεία αναφοράς των δύο κομμάτων. Ο πρώτος πυλώνας αφορά την αυτοδιαχείριση, την περιβόητη “autogestion”, σύνθημα του γαλλικού Μάη, που ενσωματώνεται στο Κοινό Πρόγραμμα με τις θέσεις για “δημοκρατία στην επιχείρηση” και “δημοκρατική διαχείριση του δημόσιου τομέα”. Ο δεύτερος πυλώνας αφορά σε “ένα ελάχιστο όριο εθνικοποιήσεων” σε τομείς κλειδιά της οικονομίας ενώ ο τρίτος σε μέτρα προστατευτισμού της οικονομίας όπως περιορισμοί στις Άμεσες Ξένες Επενδύσεις, έλεγχος στις κινήσεις κεφαλαίων κ.ά. (Μπαλαμπανίδης, 2015: 170). Εννέα χρόνια μετά την παρουσίαση του Κοινού Προγράμματος, δόθηκε η δυνατότητα για εφαρμογή του, σε μια περιορισμένη εκδοχή, στο πλαίσιο της κυβέρνησης συνεργασίας του Σοσιαλιστικού με το Κομμουνιστικό κόμμα μεταξύ 1981-1984. Παρά τις εξαγγελίες για αυτοδιαχείριση, η πραγματική στρατηγική της αριστερής κυβέρνησης ήταν αρθρωμένη γύρω από το κράτος, σε μια κατεύθυνση ενίσχυσης της εθνικής οικονομίας με άξονα τις εθνικοποιήσεις του τραπεζικού τομέα, των ασφαλιστικών εταιρειών και των στρατηγικών βιομηχανικών επιχειρήσεων σε κρίσιμους κλάδους της παραγωγής. Πραγματικός στόχος των εθνικοποιήσεων, όπως διαπιστώνει εύστοχα ο Σασούν (2001: 158), “δεν ήταν τόσο να ανοίξουν το δρόμο για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό, όσο να σώσουν και να εκσυγχρονίσουν το γαλλικό καπιταλισμό”. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο εθνικής στρατηγικής, η κλασική κεϋνσιανή πολιτική τόνωσης της εσωτερικής ζήτησης μέσω της μερικής εισοδηματικής αναδιανομής υπέρ της εργασίας, της αύξησης των δημοσίων δαπανών και των δημοσίων επενδύσεων, η οποία εφαρμόστηκε από την κυβέρνηση της Αριστεράς, συνέβαλε στην επιδείνωση του εμπορικού ισοζυγίου και στην εμφάνιση κερδοσκοπικών κρίσεων. Τεράστια υπήρξε, επίσης, η αποτυχία της πολιτικής των εθνικοποιήσεων καθώς το μόνο που απέφερε ήταν συσσώρευση ζημιών, τις οποίες υποχρεώθηκε να αναλάβει το κράτος εκτινάσσοντας το δημοσιονομικό έλλειμμα σε πρωτοφανή επίπεδα. Ως αποτέλεσμα, οι κεϋνσιανές πολιτικές εγκαταλείφθηκαν, ήδη από το 1982, υπέρ μιας πολιτικής ενίσχυσης της “ανταγωνιστικότητας” μέσω της μείωσης της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων δίνοντας οριστικά τη θέση τους σε μια επιθετική πολιτική λιτότητας μετά το Μάρτιο του 1983 (Λάσκος, Τσακαλώτος, 2011: 43-44).

1.3 Η θεωρία των Πόρων Εξουσίας και οι απόπειρες εφαρμογής της στη Σκανδιναβία

Την ίδια περίοδο με την ανάπτυξη των νεομαρξιστικών προσεγγίσεων του κοινωνικού κράτους, τη δεκαετία του 1970, διατυπώνονται οι αρχικές επεξεργασίες της θεωρίας των πόρων εξουσίας, οι οποίες, ενώ αναγνωρίζουν τις αντιφάσεις οικονομίας-πολιτικής, διαβλέπουν μια θετική λύση τους. Οι εκπρόσωποι του συγκεκριμένου θεωρητικού ρεύματος, με προεξάρχοντες τους Stephens, Esping-Andersen και Korpi, εστιάζοντας στο ζήτημα των βάσεων από τις οποίες προέρχεται η

εξουσία, καταλήγουν ότι ως πόροι εξουσίας λογίζονται εκείνα “τα χαρακτηριστικά των δρώντων (ατόμων ή συλλογικοτήτων), που τους επιτρέπουν να επιβραβεύουν και να τιμωρούν άλλους δρώντες” (Κοιρί, στο Κωτσονόπουλος, 2016:126). Οι πόροι εξουσίας διακρίνονται σε βασικούς και περιφερειακούς ανάλογα με την επίδραση της κατοχής τους στη συνολικότερη κοινωνική αναπαραγωγή. Οι βασικοί πόροι εξουσίας έχουν τη δυνατότητα να κινητοποιούν τους περιφερειακούς και είναι κατά βάση δύο: ο πρώτος πόρος συνδέεται με τη μαρξική διάκριση ανάμεσα σε εκείνους που κατέχουν το κεφάλαιο και σε εκείνους που κατέχουν την εργατική δύναμη. Η κατοχή ενός τόσο σημαντικού πόρου εξουσίας, από τους πρώτους, στη σφαίρα της οικονομίας υποχρεώνει τους δεύτερους να αναζητήσουν αντιστάθμισμα έξω από την οικονομία, στη σφαίρα της πολιτικής. Εκεί μπορούν οι εργαζόμενες τάξεις να διαμορφώσουν έναν ισχυρό πόρο εξουσίας αναπτύσσοντας οργανώσεις με τη μορφή συνδικάτων και εργατικών κομμάτων, ώστε μέσω της συλλογικής δράσης να αντιμετωπίσουν ισότιμα τους πόρους εξουσίας του κεφαλαίου (Κωτσονόπουλος, 2016:127).

Στην καρδιά της θεωρίας των πόρων εξουσίας βρίσκεται η πεποίθηση ότι η κατανομή αυτών των πόρων δεν παραμένει σταθερή αλλά μεταβάλλεται ανάλογα με τις συνθήκες που διαμορφώνονται ιστορικά σε κάθε χώρα. Παρά το πλεονέκτημα που προσδίδει στο κεφάλαιο η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, η ισορροπία ισχύος με τη εργατική τάξη παραμένει ρευστή (Λαλιώτη, 2018: 73). Η ρευστότητα αυτή στην κατανομή της εξουσίας μέσα στην κοινωνία αντανακλά στη μορφή και τη λειτουργία θεσμών και διακανονισμών όπως εκείνων που συνθέτουν το κοινωνικό κράτος. Έτσι, για την προσέγγιση των πόρων εξουσίας, το κοινωνικό κράτος γίνεται κατανοητό πολιτικά ως μέσο αναδιανομής του παραγόμενου πλούτου και άμβλυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων ενώ στη λειτουργία του αποκρυσταλλώνονται οι αντιφάσεις οι οποίες αναπτύσσονται ανάμεσα στην οικονομία και την πολιτική και τροφοδοτούνται από τον κοινωνικό ανταγωνισμό για τη διεύρυνση των πόρων εξουσίας. Σ’ αυτό το πλαίσιο, το κοινωνικό κράτος αποτελεί την ίδια στιγμή αποτέλεσμα της αύξησης των πόρων εξουσίας της εργατικής τάξης, αφού θεμελιώνεται από τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα που εκείνη ανέδειξε στην εξουσία, αλλά και αιτία, διότι μετατρέπεται το ίδιο σε ισχυρό πόρο εξουσίας. Ως εκ τούτου, η ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους μεταβάλλει τους συσχετισμούς εξουσίας στον κοινωνικό σχηματισμό προς όφελος της εργασίας σε μια κατεύθυνση προς ένα δημοκρατικό σοσιαλισμό. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Stephens:

“ Η ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους είναι προϊόν της αυξανόμενης δύναμης της εργασίας μέσα στην κοινωνία των πολιτών και αντιπροσωπεύει ένα βήμα προς τον σοσιαλισμό. Αυτή η θέση δικαιολογεί την πεποίθησή μας ότι ο κοινοβουλευτικός δρόμος προς τον σοσιαλισμό είναι μια δυνατότητα και, πράγματι, έχει ξεκινήσει” (Κωτσονόπουλος, 2016: 128-133).

Η μετάβαση του Κοινωνικού Κράτους στον δημοκρατικό σοσιαλισμό γινόταν αντιληπτή στις πρώιμες επεξεργασίες της θεωρίας των πόρων εξουσίας στη βάση μιας λογικής πανομοιότυπης με αυτήν των Korpi και Stephens, αλλά με τη διαφορά ότι στη θέση της έννοιας της δημοκρατικής ταξικής πάλης, η οποία ενσωματώνει τους πόρους εξουσίας ως συστατικό στοιχείο της ταξικής πολιτικής στρατηγικής, χρησιμοποιείται η έννοια της πολιτικής ταξικής πάλης, όπως την εισήγαγε ο Πουλαντζάς. Σε ένα πλαίσιο θεωρητικών οριοθετήσεων από τις πλουραλιστικές και τις μαρξιστικές επεξεργασίες, οι Esping-Andersen, Friedland και Wright (1976), ορίζουν το κράτος ως τη συνισταμένη κρατικών δομών που προκύπτουν από την πολιτική ταξική πάλη και διαμεσολαβούν με αντιφατικό τρόπο τη σχέση εισροών – εκροών. Με αυτήν την έννοια, το κράτος δεν μπορεί να αποτελεί όργανο της αστικής τάξης, το οποίο διεκπεραιώνει αποκλειστικά τα συμφέροντά της, όπως υποστήριζε η κυρίαρχη μαρξιστική αντίληψη, καθώς υπόκειται σε περιορισμούς από τις κρατικές δομές που έχουν προκύψει από παλιότερους ταξικούς αγώνες, τη δυναμική που δημιουργούν οι τρέχοντες, αλλά και από τα αντιφατικά αποτελέσματα των κρατικών δράσεων για τη μελλοντική πολιτική ταξική πάλη (Κωτσονόπουλος, 2016: 133).

Τα αποτελέσματα της πολιτικής ταξικής πάλης επιδρούν στη διαμόρφωση των κρατικών πολιτικών, οι οποίες, σε δομικό επίπεδο, διακρίνονται με βάση την αναπαραγωγή ή όχι των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων (αναπαραγωγικές – μη αναπαραγωγικές). Στη βάση αυτής της πρώτης διάκρισης των κρατικών πολιτικών ακολουθούν άλλες δύο διακρίσεις: η πρώτη αφορά στο αν για να πετύχουν τους στόχους τους οι πολιτικές απευθύνονται στην αγορά, με αποτέλεσμα να την ενισχύουν (εμπορευματική μορφή) ή αντίθετα λειτουργούν έξω και αντιπαραθετικά προς αυτή (μη εμπορευματική μορφή). Η δεύτερη σχετίζεται με το εάν οι κρατικές πολιτικές απευθύνονται στο επίπεδο της παραγωγής, όπως για παράδειγμα την οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας ή στο επίπεδο της κυκλοφορίας αξιών, όπως η διαπραγμάτευση της αξίας της εργατικής δύναμης ή η ρύθμιση της φορολογίας (Σχήμα 1, από Κωτσονόπουλος, 2016:135). Η παραπάνω τυπολογία χωρίς, προφανώς, να είναι δεσμευτική σε σχέση με τα αποτελέσματα των επιμέρους κρατικών πολιτικών επιδιώκει τον ξεκάθαρο διαχωρισμό του πολιτικού αντίκτυπου των πολιτικών αυτών στην ταξική πάλη. Έτσι, οι κρατικές πολιτικές που αναπαράγουν τις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις ενισχύουν τους πόρους εξουσίας της αστικής τάξης ενώ το ίδιο συμβαίνει και με τις πολιτικές με εμπορευματική μορφή. Αντίθετα, οι πόροι εξουσίας της εργατικής τάξης διευρύνονται μέσω κρατικών πολιτικών που δεν αναπαράγουν τις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις και έχουν μη εμπορευματική μορφή. Παράλληλα, όσο πιο διευρυμένες είναι οι κρατικές παρεμβάσεις στο επίπεδο της παραγωγής, κυρίως μη εμπορευματικής παραγωγής οργανωμένης γύρω από αξίες χρήσης, τόσο περισσότερα προβλήματα δημιουργούνται, δυνητικά, για την αστική τάξη ενώ η

εργατική τάξη εμφανίζεται περισσότερο ενωμένη εφόσον οι διαχωρισμοί που αναδύονται στο εσωτερικό της στο πλαίσιο της αγοράς υποχωρούν μπροστά στη βασική διαιρετική τομή ανάμεσα στους κατόχους των μέσων παραγωγής και όσους διατηρούν σχέση μισθωτής εργασίας με αυτά. Υπό αυτή την οπτική, η διεύρυνση του κοινωνικού κράτους θα οδηγήσει τους κοινωνικούς συσχετισμούς προς σοσιαλιστική κατεύθυνση (Esping-Andersen et.al, 1976: 205· Κωτσονόπουλος, 2016: 134).

Σχήμα 1
Πολιτική ταξική πάλη και επίπεδα κρατικών πολιτικών

Αναπαραγωγή των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων
Μορφή κρατικής παρέμβασης όπως τίθεται από τα πολιτικά αιτήματα

Επίπεδο κοινωνικών σχέσεων στο οποίο απευθύνονται τα πολιτικά αιτήματα

	ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΗ ΜΟΡΦΗ	ΜΗ- ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΗ ΜΟΡΦΗ
ΕΠΙΠΕΔΟ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ	Φοροαπαλλαγές, επιδότηση τιμών και λοιπές κρατικές επιδοτήσεις, πληρωμές και χρηματικά επιδόματα κοινωνικής πολιτικής	Βιβλιοθήκες, δωρεάν παροχή υπηρεσιών και αγαθών από το κράτος, κοινωνική πολιτική με τη μορφή δωρεάν αγαθών
ΕΠΙΠΕΔΟ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ	Συμπράξεις Δημοσίου-Ιδιωτικού τομέα για την οικοδόμηση υποδομών. Εθνικοποιημένες κερδοφόρες επιχειρήσεις	Δημόσια Συστήματα Υγείας, Δημόσια δωρεάν εκπαίδευση

Μη αναπαραγωγή των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων
Μορφή κρατικής παρέμβασης όπως τίθεται από τα πολιτικά αιτήματα

	ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΗ ΜΟΡΦΗ	ΜΗ-ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΗ ΜΟΡΦΗ
ΕΠΙΠΕΔΟ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ	Επαρκές εγγυημένο εισόδημα (πέραν των συνταξιούχων) ικανού να υπονομεύσει την εργασία ως εμπόρευμα, μισθολογικά αιτήματα που συνδέονται με τα κέρδη και τον έλεγχο των τιμών	Δημόσιες υπηρεσίες διαχειριζόμενες σε επίπεδο κοινότητας, και αντίστοιχα στεγαστικά προγράμματα ελέγχου του ενοικίου
ΕΠΙΠΕΔΟ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ	Αιτήματα για οικοδόμηση έργων υποδομών από το κράτος σε συνθήκες δημοσιονομικής κρίσης	Κατάληψη εργοστασίων από τους εργάτες και ταυτόχρονη αναδόμηση της παραγωγικής διαδικασίας υπό τον έλεγχό τους. Έλεγχος οικοδόμησης νέων κατοικιών από τους ίδιους τους ενοικιαστές

Ωστόσο, δεν είναι μόνο η διεύρυνση του κοινωνικού κράτους που οδηγεί στο σοσιαλισμό αλλά και η ίδια του η κρίση. Αφετηρία της συγκεκριμένης ανάλυσης αποτελεί η διαπίστωση της δημοσιονομικής κρίσης του κοινωνικού κράτους, όπως αναπτύχθηκε κυρίως από τον O' Connor, σύμφωνα με την οποία, η αποεμπορευματοποίηση που προωθούν οι πολιτικές του κοινωνικού κράτους συρρικνώνουν τη χρηματοδοτική του βάση που προέρχεται από τη λειτουργία της, στηριγμένης σε εμπορευματικές σχέσεις, καπιταλιστικής οικονομίας. Η αδυναμία του κράτους να χρηματοδοτήσει τις εμπορευματικές πολιτικές στο επίπεδο της κυκλοφορίας αξιών οδηγεί σε μια μετατόπιση της κρατικής πολιτικής στην κατεύθυνση της ανάπτυξης εμπορευματικών πολιτικών στο επίπεδο της παραγωγής, προκειμένου να αυξηθούν τα κρατικά έσοδα διευρύνοντας τη φορολογική βάση μέσα από την επέκταση της παραγωγικής διαδικασίας. Η παρέμβαση στο επίπεδο της παραγωγής αλλά και η ανάγκη αντιμετώπισης της επενδυτικής αποχής του ιδιωτικού τομέα απέναντι στις φορολογικές απαιτήσεις του κοινωνικού κράτους, οδηγεί στην υιοθέτηση πολιτικών εθνικοποιήσεων σε σημαντικούς κλάδους της οικονομίας με αποτέλεσμα τον περιορισμό των πόρων εξουσίας της αστικής τάξης εφόσον περιορίζεται η ιδιοκτησία της στα μέσα παραγωγής. Οι κρατικές αυτές δράσεις αντιμετώπισης της δημοσιονομικής κρίσης συνοδεύονται και από προσπάθειες περιορισμού των πόρων εξουσίας και της εργατικής τάξης μέσω της ανάπτυξης νεο-κορπορατιστικών θεσμών διαμεσολάβησης συμφερόντων με στόχο τη σφυρηλάτηση της συναίνεσης και τη μερική πειθάρχηση των εργατικών διεκδικήσεων. Ωστόσο, εάν η μέχρι τότε λειτουργία του κοινωνικού κράτους έχει επαρκώς διευρύνει τους πόρους εξουσίας της εργατικής τάξης, η ανάδυση των νεο-κορπορατιστικών θεσμών ενδέχεται να μεταφέρει την ταξική πάλη εντός του κράτους επιτρέποντας δυνητικά στη, θεσμικά θωρακισμένη και ενισχυμένη, εργατική τάξη να μετατρέψει τις εμπορευματικές πολιτικές στο επίπεδο της παραγωγής σε μη εμπορευματικές και να αναδειχτεί, έτσι, σε ισχυρή ηγεμονική δύναμη, έτοιμη να οργανώσει την παραγωγική διαδικασία. Οι πολιτικές του κοινωνικού κράτους είναι δυνατόν να διαμορφώσουν με τέτοιο τρόπο την εξέλιξη της ταξικής πάλης ώστε να δημιουργηθούν οι συνθήκες εκείνες που θα επιτρέψουν η διαδικασία μερικής εθνικοποίησης της παραγωγικής διαδικασίας να εκτραπεί σε σοσιαλιστική κατεύθυνση επιλύοντας θετικά την αντίφαση οικονομίας-πολιτικής (Κωτσονόπουλος, 2016: 135-137).

Το επιχείρημα της θεωρίας των πόρων εξουσίας φαινόταν, μέχρι ενός σημείου, να επιβεβαιώνεται στην πράξη, κυρίως στις σκανδιναβικές χώρες της περιόδου της “χρυσής τριακονταετίας”, όπου η ταυτόχρονη προώθηση της ισότητας στην κατανομή του εισοδήματος και της αναδιανομής μέσω των πολιτικών του κοινωνικού κράτους από τις, υποστηριζόμενες από ισχυρά εργατικά συνδικάτα, σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις, οδηγούσε σε ακόμα μεγαλύτερη ισότητα και μεγαλύτερη

αναδιανομή: η αναδιανομή συνοδεύει την ισότητα, δεν την υποκαθιστά (Λαλιώτη, 2018:76). Έτσι, στα τέλη της δεκαετίας του 1970, παρά το γεγονός ότι οι συνθήκες στην παγκόσμια οικονομία επιδεινώνονται, το βιοτικό επίπεδο στις σκανδιναβικές χώρες έχει βελτιωθεί συνολικά, η φτώχεια έχει μειωθεί σημαντικά και η τάση για περισσότερη ισότητα συνεχίζεται. Το κράτος πρόνοιας εκεί αποτελεί, έως το 1980, ισχυρό ανάχωμα στις ανισότητες που παράγει το καπιταλιστικό σύστημα (Esping-Andersen, 2014: 175). Ωστόσο, η επικέντρωση των επεξεργασιών της θεωρίας των πόρων εξουσίας στην εμπειρία των σκανδιναβικών χωρών, κυρίως της Σουηδίας, οδήγησε σε αμφισβήτηση εφόσον η αισιόδοξη προσέγγιση της υπέρβασης της κρίσης προς όφελος της εργασίας δεν επιβεβαιωνόταν σε άλλες χώρες, κυρίως στις αγγλοσαξωνικές. Την αμφισβήτηση επέτεινε η υποτίμηση των διαρθρωτικών αλλαγών που συντελούνταν στην οικονομία και στην αλλαγή του ταξικού συσχετισμού υπέρ του κεφαλαίου, ο οποίος οδηγούσε σταδιακά στην υπονόμηση του αναδιανεμητικού χαρακτήρα του κοινωνικού κράτους ακόμα και στις σκανδιναβικές χώρες. Προβληματική θεωρήθηκε, επίσης, η σχέση εξάρτησης της ανάπτυξης του κοινωνικού κράτους με την κυβερνητική παρουσία σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων καθώς υποτιμά τη σημασία της οργάνωσης και της κινητοποίησης της εργατικής τάξης για τη διεύρυνση των κοινωνικών πολιτικών σε χώρες που κυριαρχούν άλλες πολιτικές δυνάμεις (Κωτσονόπουλος, 2016:130,138, Λαλιώτη, 2018: 77-79).

Οι κριτικές στις θεωρητικές επεξεργασίες των πόρων εξουσίας και οι ευρύτερες αλλαγές στο κοινωνικοοικονομικό και πολιτικό περιβάλλον, οδήγησαν την προβληματική του Esping – Andersen στην απομάκρυνση από την προοπτική του κοινωνικού μετασχηματισμού σε μια κατεύθυνση διαμόρφωσης μιας τυπολογίας με περιγραφικό κυρίως χαρακτήρα. Στο πλαίσιο αυτής της τυπολογίας, ο βαθμός αποεμπορευματοποίησης, η δυνατότητα δηλαδή των ανθρώπων “να διαμορφώνουν το βιοτικό τους επίπεδο ανεξάρτητα από τις αμιγείς δυνάμεις της αγοράς” (Esping-Andersen, 2014: 79), ο τρόπος που το κράτος πρόνοιας συμβάλλει στη διεύθυνση των κοινωνικών σχέσεων και της κοινωνικής διαστρωμάτωσης καθώς και οι σχέσεις που διαμορφώνονται ανάμεσα στο κράτος, την αγορά και την οικογένεια, σχετικά με την παροχή κοινωνικής προστασίας, αποτελούν τα τρία κριτήρια σύμφωνα με τα οποία ο Esping-Andersen θα διακρίνει τρεις “κόσμους” ή “καθεστώτα” ευημερίας ανάμεσα στα καπιταλιστικά κράτη της Δυτικής και Βόρειας Ευρώπης: το σοσιαλδημοκρατικό, που αφορά τις σκανδιναβικές χώρες, το συντηρητικό-κορπορατιστικό, με αναφορά στην Ηπειρωτική Ευρώπη και το φιλελεύθερο, στις αγγλοσαξωνικές χώρες. Οι αιτίες των διαφορών ανάμεσα στους τρεις αυτούς τύπους εντοπίζονται στο χαρακτήρα της ταξικής κινητοποίησης, κυρίως, της εργατική τάξης, στις δομές των ταξικών-πολιτικών συνασπισμών και την ιστορική κληρονομιά της θεσμοποίησης κάθε καθεστώτος (Πετμεζίδου, 2014: 58-59).

Σύμφωνα με τη διάκριση του Δανού θεωρητικού, η πρώτη ομάδα, τα φιλελεύθερα προνοιακά συστήματα, τα οποία στην Ευρώπη συναντάμε στην Αγγλία και την Ιρλανδία, δεν θέτει ως κύριο στόχο την αναδιανομή του πλούτου αλλά την παροχή ενός βασικού επιπέδου ασφάλειας για τους φτωχότερους πολίτες. Ακολουθώντας τη φιλελεύθερη παράδοση της ανακούφισης από τη φτώχεια, διαφυλάσσεται μια λιτή καθολικότητα στο πλαίσιο του κράτους και δίνεται χώρος στην αγορά να κυριαρχήσει στα κοινωνικά στρώματα που απαιτούν έναν ανώτερο βαθμό ευημερίας. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, ελαχιστοποιούνται οι επενέργειες της αποεμπορευματοποίησης, τίθενται αυστηροί κανόνες για την παροχή κοινωνικής αρωγής, οι δικαιούχοι τιμωρούνται και στιγματίζονται ενώ οι ανισότητες όχι μόνο αναπαράγονται αλλά και οξύνονται. Ταυτόχρονα, αυξάνονται οι δημόσιες και ιδιωτικές δαπάνες που κατευθύνονται σε ιδιωτικά προγράμματα ευημερίας με συνέπεια τη συνεχή διάβρωση της υποστήριξης της μεσαίας τάξης στο κράτος πρόνοιας. Δημιουργείται, έτσι, μια μορφή διαστρωμάτωσης με δύο πόλους: σχετική ισότητα της φτώχειας για τους αποδέκτες της κοινωνικής προστασίας και ευημερία διαφοροποιημένη βάσει της αγοράς για τον υπόλοιπο πληθυσμό (Esping-Andersen, 2014· Χίλσον, 2019· Πετμεζίδου, 2014).

Στη δεύτερη ομάδα, αυτή των συντηρητικών – κορπορατιστικών κρατών πρόνοιας, την οποία συναντάμε στην Ηπειρωτική Ευρώπη με κύριους εκπροσώπους τη Γερμανία και τη Γαλλία, η φιλελεύθερη εμμονή στην απόδοση της αγοράς και την ενίσχυση της ιδιωτικής ασφάλισης δεν υπερέιχε ποτέ, τουλάχιστον έως τις αρχές της δεκαετίας του 1980. Αυτό που υπερίσχυε ήταν η διαφύλαξη των ταξικών διαφορών, στο πλαίσιο μιας “σιωπηρής” κοινωνικής συμφωνίας όπου η κοινωνική προστασία ήταν διευρυμένη σε αντάλλαγμα της αποδοχής των αβεβαιοτήτων της λεγόμενης “κοινωνικής οικονομίας της αγοράς” (Esping-Andersen, 2014· Palier, 2010). Στην έννοια της “κοινωνικής οικονομίας της αγοράς” βασίστηκε η οικονομική πολιτική της μεταπολεμικής Γερμανίας. Πρόκειται για έναν τρόπο θεώρησης του κράτους, της οικονομίας και της κοινωνίας ως συνδεδεμένους συντελεστές που συνεργάζονται ώστε να προάγουν την ανάπτυξη και τη βιωσιμότητα. Ο πρώτος πυλώνας είναι η αγορά και ο δεύτερος το ισχυρό σύστημα κοινωνικής προστασίας, στο οποίο η πρόσβαση εξαρτάται από την κοινωνική τάξη και θέση (Φωθιαδάκης, 2017).

Η τρίτη, και μικρότερη, ομάδα του λεγόμενου σοσιαλδημοκρατικού καθεστώτος πρόνοιας, αποτελείται από τις σκανδιναβικές χώρες, με κύριους εκπροσώπους τη Σουηδία και τη Δανία. Κεντρικό ρόλο στην επέκταση του κράτους πρόνοιας μετά το 1945 έπαιξε η παραδοχή ότι η κοινωνική πολιτική συνδέεται με την οικονομική αποτελεσματικότητα. Χαρακτηριστικό των πολιτικών που ακολουθήθηκαν υπήρξε η εμπιστοσύνη στη δυνατότητα του κράτους να συμβάλει στην κοινωνική πρόοδο και η αναγνώριση της σημασίας του κράτους πρόνοιας στην επιτυχή διαχείριση της καπιταλιστικής οικονομίας: η παροχή κοινωνικών υπηρεσιών υψηλού επιπέδου

προϋπέθετε υψηλούς και σταθερούς ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης αλλά και το αντίστροφο. Ωστόσο, η ευημερία στο σοσιαλδημοκρατικό κράτος πρόνοιας δεν συνδέεται μόνο με την οικονομική ανάπτυξη: συναρτάται άμεσα από την επίτευξη του στόχου της πλήρους απασχόλησης. Ακολουθώντας τις αρχές της καθολικότητας και της διευρυμένης αποεμπορευματοποίησης των κοινωνικών δικαιωμάτων, τα σκανδιναβικά κράτη επιδίωξαν ένα κράτος πρόνοιας που θα προάγει μια ισότητα των υψηλότερων επιπέδων που θα επεκτείνεται και στις νέες μεσαίες τάξεις (Χίλσον, 2019: 209, Esping-Andersen, 2014).

Το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης της δεκαετίας του 1970 φάνηκε να επηρεάζει σε μικρότερο βαθμό τις σκανδιναβικές χώρες, οι οποίες αρχικά προσπάθησαν να χειριστούν τα προβλήματα σαν μια συνηθισμένη “κυκλική” χαρακτηρία επιβράδυνση της οικονομικής μεγέθυνσης, εφαρμόζοντας επεκτατικές πολιτικές με σχετική επιτυχία. Ωστόσο, σύντομα διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για τα συμπτώματα μιας σοβαρότερης διαρθρωτικής κρίσης, η οποία συνοδεύτηκε από σταδιακή παρακμή πολλών παραδοσιακών βιομηχανικών κλάδων στη Σκανδιναβία, όπως η κλωστοϋφαντουργία, η εξόρυξη μεταλλευμάτων, η χαλυβουργία και η ναυπηγική (Χίλσον, 2019: 154). Η αποβιομηχάνιση, σε συνδυασμό με ένα μάλλον μέτριο ρυθμό οικονομικής ανάπτυξης, θα είχε δημιουργήσει σοβαρά προβλήματα απασχόλησης στις σκανδιναβικές κοινωνίες αν σ’ αυτήν, την πρώτη, φάση της κρίσης, τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα δεν είχαν ανανεώσει τη δέσμευσή τους στην καταπολέμηση της ανισότητας, μέσω της διεύρυνσης των κοινωνικών υπηρεσιών και την επιμονή στην πλήρη απασχόληση. Η επέκταση του κράτους πρόνοιας και των δημόσιων υπηρεσιών που απαιτούνται για τη λειτουργία του απορρόφησε πολλές θέσεις εργασίας που χάθηκαν στους βιομηχανικούς κλάδους ενώ αποτέλεσε ευνοϊκό πεδίο για την είσοδο περισσότερων γυναικών στην αγορά εργασίας. Με στόχο την εναρμόνιση της επαγγελματικής και της οικογενειακής ζωής δόθηκε έμφαση στην ίδρυση κρατικών βρεφονηπιακών σταθμών και τη χορήγηση γενναιόδωρων επιδομάτων μητρότητας (Esping-Andersen, 2014: 460· Χίλσον, 2019: 212).

Τις πολιτικές επιλογές της περιόδου, κυρίως στη Σουηδία, επηρεάζουν δύο δυνάμεις ισχυρές και αντίρροπες: οι δυνάμεις της εργασίας και του κεφαλαίου. Από τη μία πλευρά, των δυνάμεων της εργασίας, παρατηρείται τη δεκαετία του 1970 μια τάση ριζοσπαστικοποίησης της Σουηδικής Συνομοσπονδίας των Βιομηχανικών Συνδικάτων (LO), ως αποτέλεσμα της επιρροής που άσκησαν στο συνδικαλιστικό κίνημα οι αγώνες του φοιτητικού κινήματος, η μαχητικότητα της βάσης και η Νέα Αριστερά. Στο πλαίσιο αυτό, ανατέθηκε στον οικονομολόγο Rudolf Meidner¹ ένα σχέδιο στην

¹Ο Rudolf Meidner (1914-2005) και ο οικονομολόγος Gösta Rehn ήταν υπεύθυνοι για το μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης Rehn–Meidner, το οποίο προτάθηκε για πρώτη φορά το 1951 και για τα επόμενα είκοσι πέντε χρόνια ήταν η βάση για τη σουηδική οικονομία χαμηλής ανισότητας, προσανατολισμένη στην υψηλή τεχνολογία και την ταχεία καινοτομία.

κατεύθυνση της εμβάθυνσης της οικονομικής δημοκρατίας. Το ουσιαστικό γνώρισμα του σχεδίου, γνωστό ως σχέδιο για τα “ταμεία των μισθωτών”, ήταν η σταδιακή μεταβίβαση των περιουσιακών στοιχείων των επιχειρήσεων από τους ιδιώτες μετόχους στους εργαζομένους. Στόχευε στη συμπλήρωση της μισθολογικής πολιτικής αλληλεγγύης, στο αντιστάθμισμα της συγκέντρωσης πλούτου και την αύξηση της επιρροής των εργαζομένων στις μεγάλες ιδιωτικές επιχειρήσεις. Ο τελευταίος στόχος θα έδινε στους εργαζόμενους ουσιαστικό αντάλλαγμα για ενδεχόμενες μισθολογικές υποχωρήσεις και αποτελούσε εναλλακτική λύση στον έλεγχο των μισθών μέσω της ανεργίας που προωθούσε ο νεοφιλελεύθερος σχεδιασμός σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες (Σασούν, 2001, τ.Β.: 362). Ωστόσο, η αμφισβήτηση της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας που προέκυπτε από το σχέδιο Meidner, πυροδότησε μια μαζική αντίδραση από την πλευρά του σουηδικού κεφαλαίου, το οποίο πραγματοποίησε μια επιτυχημένη εκστρατεία για την απαξίωσή του. Οι συνεχείς εκβιασμοί ότι το σχέδιο θα οδηγούσε σε φυγή κεφαλαίων, αποεπένδυση και κατάρρευση της σουηδικής οικονομίας, σε συνδυασμό, με τη, στην καλύτερη περίπτωση, διφορούμενη στάση του Σουηδικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος, οδήγησε στην αρχική του καταψήφιση και στην εφαρμογή μιας τροποποιημένης εκδοχής του, τη δεκαετία του 1980, με αλλοιωμένα τα ριζοσπαστικά του χαρακτηριστικά (Wright, 2018: 374).

Το σκανδιναβικό καθεστώς πρόνοιας φαίνεται να αντιμετωπίζει τα πρώτα σοβαρά προβλήματα στη φυσιογνωμία του εξαιτίας ενός παράγοντα που συνετέλεσε αρχικά στην επιτυχία του: η διαδικασία επικέντρωσης και ενδυνάμωσης της εγχώριας βιομηχανίας επέτρεψε σε τμήμα των κορυφαίων εταιρειών να πετύχουν τέτοιο βαθμό επέκτασης και διεθνοποίησης ώστε άρχισαν να ενδιαφέρονται όλο και περισσότερο να τερματίσουν τον υπάρχοντα κοινωνικό συμβιβασμό και τις βασικές του πολιτικές. Η πλευρά του κεφαλαίου είχε φτάσει σε τέτοιο βαθμό συγκέντρωσης και οικονομικής επιρροής που, δεδομένων των κατάλληλων συνθηκών, θα μπορούσε να επιδιώξει την αλλαγή του ταξικού συσχετισμού (Papadopoulos, 2018: 202). Οι πρώτες μετατοπίσεις προς αυτήν την κατεύθυνση έχουν γίνει ορατές ήδη από τη δεκαετία του 1970, με την εγκατάλειψη από τη Δανία του στόχου της πλήρους απασχόλησης και την επικέντρωση των μέτρων οικονομικής προσαρμογής της δεκαετίας του 1980 στην απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος στη Σουηδία και τη Φινλανδία (Χίλσον, 2019: 218). Οι μετατοπίσεις αυτές θα γίνουν ακόμα πιο έντονες στις αρχές της δεκαετίας του 1990 εξαιτίας της χρηματοπιστωτικής κρίσης που θα πλήξει τις σκανδιναβικές χώρες, της ολοκλήρωσης της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς και της εφαρμογής μέτρων για την επίτευξη των κριτηρίων που απαιτούνταν για την ένταξη της Σουηδίας και της Φινλανδίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.).

Η πορεία των εξελίξεων που περιγράφηκαν στην Ιταλία, τη Γαλλία και, λιγότερο, στις σκανδιναβικές χώρες οδηγούν στο συμπέρασμα ότι κατά τη διάρκεια της καπιταλιστικής κρίσης της δεκαετίας του 1970 έγιναν ορατά τα όρια των αναδιανεμητικών κεϋνσιανών πολιτικών. Ύστερα από μια περίοδο εικοσιπέντε περίπου ετών ισχυρής οικονομικής μεγέθυνσης και σχεδόν πλήρους απασχόλησης, με πραγματικούς μισθούς σταθερά αυξανόμενους στις ευρωπαϊκές καπιταλιστικές μητροπόλεις, η συσσώρευση άρχισε να φθίνει εμφανώς. Ο ρυθμός ανάπτυξης του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος μειώθηκε περίπου 3,5%, η ανεργία μεταξύ 1965 και 1975 αυξήθηκε από 2% σε 4% για να βρεθεί το 1984 στο 10%. Συγχρόνως ο πληθωρισμός εκτινάχτηκε από το 4% το 1965 στο 13% το 1975 ενώ εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην ιστορία του καπιταλισμού το φαινόμενο του στασιμοπληθωρισμού, της ταυτόχρονης δηλαδή παρουσίας ανεργίας και αύξησης των τιμών. Οι προσπάθειες να αξιοποιηθούν τα συνήθη κεϋνσιανά μέσα επεκτατικής δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής, σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι την προηγούμενη περίοδο, τις περισσότερες φορές επιδείνωσε, παρά θεράπευσε, την κατάσταση. Δεδομένης της αποτυχίας του κεϋνσιανισμού ως πρότασης για τη διέξοδο από την κρίση του 1970, υπήρχαν δύο βασικές πραγματικές προοπτικές, η καθεμία σε διαφορετική κατεύθυνση. Η πρώτη, θα βασιζόταν σε μια επαναδιαπραγμάτευση του σοσιαλδημοκρατικού μοντέλου σε ευρωπαϊκό επίπεδο στην κατεύθυνση της εμβάθυνσης της οικονομικής δημοκρατίας και της αμφισβήτησης των επιλογών των αγορών αλλά και του κράτους, ακόμα και του κοινωνικού κράτους, πλευρές του οποίου, άλλωστε, διακρίνονταν για τον αυταρχικό τους χαρακτήρα. Υπό αυτήν την οπτική, η συνάντηση της Αριστεράς με τη Σοσιαλδημοκρατία θα μπορούσε να επενδύσει στην πολιτικοποίηση της οικονομικής ζωής και στην, έστω μερική, αυτονομία από την πειθαρχία της αγοράς, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση νέων θεσμών οργάνωσης της παραγωγής του πλούτου και της διανομής του. Η αποτυχία διαμόρφωσης πολιτικών τέτοιου χαρακτήρα εξαιτίας της εμμονής στην κεϋνσιανή οικονομική ανάλυση άνοιξε το δρόμο για την ανάδειξη της δεύτερης προοπτικής, αυτής του νεοφιλελευθερισμού, ως τη μόνη πρόταση υπέρβασης της κρίσης (Λάσκος, Τσακαλώτος, 2011: 28, 43-44).

2. Νεοφιλελευθερισμός, κοινωνικό κράτος και ανισότητες

2.1 Ο νεοφιλελευθερισμός και η “νέα πολιτική” για το κοινωνικό κράτος

Ο νεοφιλελευθερισμός υπήρξε εξαρχής, σύμφωνα με τον Harvey (2007:42), “ένα σχέδιο για την παλινόρθωση της ταξικής ισχύος” των οικονομικών ελίτ που είδαν τη δεκαετία του 1960 τα κέρδη τους να περιορίζονται και τις κοινωνίες να κατευθύνονται προς σοσιαλιστικές λύσεις. Παρότι έχει μακρά ιστορία ως ιδεολογικό ρεύμα κατάφερε να επικρατήσει όταν οι αντικειμενικές συνθήκες του επέτρεψαν να παρουσιαστεί, αφενός, με πειστικό τρόπο ως ένα κλειστό σύστημα επίλυσης των προβλημάτων που εμφάνιζε ο καπιταλισμός, αφετέρου, ως υπέρμαχος της αξίας της ελευθερίας, εκμεταλλεζόμενος, παραδόξως, την εκτεταμένη και έντονη αποστροφή μεγάλων τμημάτων της κοινωνίας προς το κράτος, ιδιαίτερα της νεολαίας, για την οποία η απαίτηση για κατάργηση των ρυθμίσεων και του ελέγχου των προσωπικών ελευθεριών συνόδευε την, παραδοσιακά αριστερή, απόρριψη της κοινωνικής αδικίας (Λάσκος, Τσακαλώτος, 2011: 29). Έτσι, ο νεοφιλελευθερισμός κατάφερε να εξασφαλίσει τη συναίνεση της κοινωνικής πλειοψηφίας σε ένα σχέδιο για δεκαετίες μειοψηφικό, στο οποίο συνέκλιναν τρία διακριτά θεωρητικο-πολιτικά παραδείγματα. Το πρώτο, το “πολιτικό παράδειγμα”, όπως εκφράστηκε από τους Michel Crozier, Samuel P. Huntington, Joji Watanuki, θεωρεί ότι εξαιτίας της ριζοσπαστικοποίησης ευρύτερων στρωμάτων, της μαζικοποίησης της εκπαίδευσης και της επέκτασης της μισθωτής πνευματικής εργασίας διευρύνθηκαν υπερβολικά τα αιτήματα συμμετοχής, τα οποία και χρειάζεται να περιοριστούν μέσω μιας επαναβεβαίωσης των ελίτ και ενός μικρότερου αλλά ισχυρότερου κράτος. Το δεύτερο, το “ηθικό παράδειγμα”, αποτελεί μια ανακαίνιση ποικιλιών του συντηρητισμού, που προέκυπταν ως αντίδραση στην πολιτική και πολιτισμική έκρηξη της δεκαετίας του 1960 και τις αυξημένες πολιτικές και οικονομικές προσδοκίες που δημιουργήθηκαν. Στο τρίτο, το “οικονομικό παράδειγμα”, συναντήθηκαν η μονεταριστική Σχολή του Σικάγου (Milton Friedman), η Αυστριακή Σχολή (Friedrich Hayek), η Σχολή της Δημόσιας Επιλογής (James Buchanan) και “αναρχικοί” νεοφιλελεύθεροι όπως ο Robert Nozick, υιοθετώντας ένα ανθρωπολογικό-μεθοδολογικό παράδειγμα ατομισμού και οικονομισμού με κύριο πρόταγμα την επιστροφή στη λογική και το μέγεθος του κλασικού φιλελεύθερου κράτους του 19ου αιώνα (Μπαλαμπανίδης, 2015: 254-255).

Για τη νεοφιλελεύθερη παράδοση το κράτος είναι μεγάλο και σπάταλο ενώ αποτελεί βασικό αίτιο της κρίσης λόγω των υψηλών δημόσιων δαπανών και του προστατευτικού του χαρακτήρα. Μέγιστη προτεραιότητα αποτελεί πλέον η ικανοποίηση των απαιτήσεων των αγορών ενώ θεμελιώδεις στόχοι της μακροοικονομικής πολιτικής του κράτους τίθενται η μείωση του πληθωρισμού, η ρύθμιση των χρηματοοικονομικών μεγεθών της οικονομίας και ο περιορισμός του δημόσιου χρέους (Γράβαρης,

2018). Στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης στροφής αναδύονται τάσεις συρρίκνωσης του κοινωνικού κράτους με κύριο επιχείρημα ότι η έμφαση στην ισότητα και στην αναδιανομή περιορίζει την οικονομική αποτελεσματικότητα και οδηγεί σε μαζική ανεργία (Πετμεζίδου, 2014). Ενώ η προσωπική και ατομική ελευθερία μέσα στην αγορά είναι εγγυημένες, κάθε άτομο είναι υπεύθυνο και υπόλογο για τις πράξεις και την ευημερία του. Αυτή η αρχή επεκτείνεται στους τομείς της κοινωνικής πρόνοιας, της εκπαίδευσης, της υγείας ακόμη και των συντάξεων (Harvey, 2007: 99). Υπό αυτό το πρίσμα η προοδευτική φορολόγηση, πάνω στην οποία στηρίχθηκε η οικοδόμηση του μεταπολεμικού κοινωνικού κράτους, θεωρείται πλέον κατάσχεση της περιουσίας των ικανότερων μελών της κοινωνίας. Οι συνεχείς φορολογικές ελαφρύνσεις και διευκολύνσεις στο κεφάλαιο θεωρούνται παράγοντας οικονομικής ανάπτυξης, που θα ωφελήσει μακροπρόθεσμα και τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα ενώ την ίδια στιγμή δημιουργούν έντονες πιέσεις στα δημοσιονομικά των κρατών διαμορφώνοντας το κατάλληλο κλίμα για την περαιτέρω μείωση των δημόσιων δαπανών (Harvey, 2015).

Οι δημοσιονομικές πιέσεις, έως τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1990, δεν οδήγησαν σε σημαντικές μεταρρυθμίσεις στα συστήματα πρόνοιας των κρατών της Δυτικής Ευρώπης: τα κοινωνικά προγράμματα είχαν υψηλή δημοτικότητα και αφορούσαν μεγάλες ομάδες του εκλογικού σώματος, με αποτέλεσμα οι μεταρρυθμίσεις περιστολής τους να συνεπάγονται υψηλό πολιτικό κόστος. Ωστόσο, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, σύμφωνα με τον Pierson (Pierson, 1996), άρχισαν να γίνονται εμφανή τα στοιχεία μιας “νέας πολιτικής” για το κοινωνικό κράτος στην Ευρώπη, στο πλαίσιο της οποίας διακρίθηκαν τρεις κατηγορίες μεταρρυθμίσεων : α. “Περιορισμός του κόστους”, μείωσης, δηλαδή, του ύψους των κοινωνικών δαπανών χωρίς ουσιαστική μεταβολή των κεντρικών χαρακτηριστικών των προγραμμάτων· β. “Επανεμπορευματοποίηση”, ενίσχυση, δηλαδή, της κάλυψης μέρους ή του συνόλου των κοινωνικών αναγκών μέσω της αγοράς· γ. “επαναρρύθμιση” του συστήματος κοινωνικών παροχών προκειμένου να ανταποκριθεί στους, λεγόμενους, “νέους κοινωνικούς κινδύνους”. Η “νέα πολιτική” για το κοινωνικό κράτος επέφερε κρίσιμες αλλαγές στην κοινωνική πολιτική των ευρωπαϊκών χωρών, οι οποίες διευκολύνθηκαν από το νεοφιλελεύθερο προσανατολισμό της οικονομικής πολιτικής που προωθήθηκε στην Ε.Ε. από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, καθώς το αυστηρό δημοσιονομικό πλαίσιο, οι φορολογικές ελαφρύνσεις στο κεφάλαιο, οι ιδιωτικοποιήσεις και η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας αποτέλεσαν ιδανικό περιβάλλον για τη δικαιολόγηση και την εφαρμογή τους. Διευκολυντικός παράγοντας υπήρξε, επίσης, η προσχώρηση των ευρωπαϊκών σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων στα κύρια προτάγματα του νεοφιλελευθερισμού με το πρόσχημα της υιοθέτησης των κατευθύνσεων του ιδεολογικού ρεύματος του λεγόμενου “Τρίτου Δρόμου” (Λάσκος & Τσακαλώτος, 2011), η κεντρική

πρόταση του οποίου στηρίζεται στην αναδιάρθρωση των κοινωνικών δαπανών στην κατεύθυνση της λεγόμενης “κοινωνικής επένδυσης”, δηλαδή τη φροντίδα των παιδιών και τη δια βίου επιμόρφωση του εργατικού δυναμικού (Δημουλάς, 2022). Εμφανιζόμενοι ως οι κληρονόμοι των κοινωνικών παραδόσεων της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας του 20ου αιώνα αλλά και υπέρμαχοι της ανεξέλεγκτης λειτουργίας της ελεύθερης αγοράς, οι εκπρόσωποι του “Τρίτου Δρόμου” έτειναν να ξεχνούν ότι η κοινωνική πολιτική που ακολουθήθηκε μετά τον Β΄Π.Π. οφειλόταν στην αντίδραση των ευρωπαϊκών κοινωνιών απέναντι στις συνθήκες της υψηλής ανεργίας, του κοινωνικού αποκλεισμού και της πολιτικής αλλοτρίωσης, στις οποίες είχαν περιέλθει ακριβώς εξαιτίας της αποτυχίας της ανεμπόδιστης λειτουργίας των μηχανισμών της αγοράς. Ως εκ τούτου, όλες εκείνες οι προτάσεις πολιτικών, οι οποίες, για την επιτυχή εφαρμογή τους, προϋποθέτουν μια λειτουργία της αγοράς χωρίς αποτυχίες, καθίστανται θεωρητικά έωλες (Σεφεριάδης, 2004: 331).

Συνεπώς, η λογική του “Τρίτου Δρόμου” δεν επιχείρησε να ενσταλάξει κοινωνικές αρχές στη λειτουργία της αγοράς. Αντίθετα, συνέβαλε σε μια προσπάθεια να αιτιολογηθεί το περιεχόμενο των συντελούμενων αλλαγών με ρητορικούς νεωτερισμούς, με όρους νομοτέλειας της κοινωνικής εξέλιξης, στο πλαίσιο της διαμόρφωσης ενός νέου “κανονιστικού λόγου”. Ρόλος του τελευταίου είναι, ιδιαίτερα σε δύσκολες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, η παρουσίαση εκτεταμένων μεταρρυθμίσεων εις βάρος της εργασίας ως ορθολογική επιλογή με στόχο τη χειραγώγηση της κοινής γνώμης για την επίτευξη θετικής αντίληψης σχετικά με την αναγκαιότητα των αλλαγών (Σεφεριάδης, 2004: 331· Κουζής, 2022: 11· Πετμεζίδου, 2014: 20). Ωστόσο, παρά τις προσπάθειες ρητορικής συγκάλυψης, οι αλλαγές που εμπεδώθηκαν στα ευρωπαϊκά κοινωνικά κράτη είναι ουσιώδεις και αναφέρονται στην αντιστροφή δύο ιστορικών τάσεων που διαμεσολαβούσαν τις σχέσεις εργασίας - κεφαλαίου. Καταρχάς, η διαδικασία σταδιακής, από τις απαρχές της δεκαετίας του 1980, αντιστροφής του ρόλου και της στόχευσης της κοινωνικής πολιτικής από μέσο προστασίας των πολιτών από τις δυσλειτουργίες της αγοράς σε μέσο “ενδυνάμωσής” τους εντός αυτής. Η διαδικασία αυτή οδηγεί, σύμφωνα με τον J. Visser, σε απίσχναση της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη (socialcitizenship) όπως ορίστηκε από τον Βρετανό κοινωνιολόγο T.H. Marshall (1893-1981). Η δεύτερη αντιστροφή αφορά την ιστορική τάση των καθεστώτων απασχόλησης να διασφαλίζουν σχέσεις εργοδότη-εργαζόμενου που δεν θα καθορίζονται από τις δυνάμεις της αγοράς. Οι πολιτικές απορρυθμίσεως, ιδιαίτερα της αγοράς εργασίας, αναδεικνύοντας τις απαιτήσεις και τις ανάγκες της αγοράς ως απόλυτο κριτήριο αξιολόγησης, συντέλεσαν σε μια κατάσταση πραγμάτων η οποία, σύμφωνα με την κλασική διατύπωση του K. Πολάνυι (1886-1964), “αντί η οικονομία να υπάγεται στις κοινωνικές σχέσεις, οι κοινωνικές σχέσεις υπάγονται στην οικονομία” (Σεφεριάδης, 2004: 329-330).

2.2 Η όξυνση των ανισοτήτων

Οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές οδήγησαν σε περαιτέρω όξυνση των ανισοτήτων που είχαν αρχίσει ήδη να αυξάνονται από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, αν και όχι με την ίδια ένταση στις χώρες του σοσιαλδημοκρατικού καθεστώτος πρόνοιας σε σχέση με εκείνες του συντηρητικού και, κυρίως, του φιλελεύθερου. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 2007, στο ξεκίνημα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, το μέσο εισόδημα του πλουσιότερου 10% του πληθυσμού ήταν κατά μέσο όρο 9,2 φορές μεγαλύτερο από αυτό του φτωχότερου 10% στα κράτη -μέλη του ΟΟΣΑ, ενώ η εισοδηματική ανισότητα ήταν κατά 10% υψηλότερη σε σχέση με τη δεκαετία του 1980. Ωστόσο, οικονομολόγοι όπως ο Γάλλος, Eric Orsenna, επιμένουν ότι η πραγματική κλίμακα των μετασχηματισμών δεν γίνεται αντιληπτή αν η ανάλυση περιοριστεί στο μέσο κέρδος του πλουσιότερου 10%. Για να γίνει κατανοητός ο μηχανισμός της παρούσας, συνεχιζόμενης, μετάλλαξης πρέπει το ενδιαφέρον να εστιαστεί στο πλουσιότερο 1%, ίσως ακόμα και στο πλουσιότερο 0,1%. Χωρίς μια τέτοια εστίαση ενδέχεται να παραγνωριστεί ο πραγματικός αντίκτυπος της αλλαγής, ο οποίος συνίσταται στη διαρκή υποβάθμιση του επιπέδου των μεσαίων τάξεων. Υπό αυτή την οπτική, υπολογίζεται από το Παγκόσμιο Ινστιτούτο για την Έρευνα της Οικονομικής Ανάπτυξης, με έδρα το Ελσίνκι, ότι οι άνθρωποι που ανήκουν στο πλουσιότερο 1% του παγκόσμιου πληθυσμού είναι πλέον σχεδόν 2000 φορές πλουσιότεροι από το φτωχότερο 50% ενώ αντίστοιχες μετρήσεις υπολογίζουν ότι ο πλούτος των 1000 πλουσιότερων ανθρώπων στον κόσμο είναι σχεδόν διπλάσιος από εκείνον των φτωχότερων 2,5 δισεκατομμυρίων και οι πόροι των 20 πλουσιότερων ανθρώπων ισοδυναμούν με τους πόρους του φτωχότερου 1 δισεκατομμυρίου. Όλες οι μελέτες, επίσης, συγκλίνουν ότι η ανισότητα αυξάνεται ραγδαία, οι ανισότητες πλούτου είναι παντού πολύ μεγαλύτερες από τις εισοδηματικές ανισότητες, ενώ οι οικονομικές ανισότητες (εισοδήματος και πλούτου) μεταξύ ατόμων είναι συνυφασμένες με τις κοινωνικές ανισότητες στη βάση της τάξης, του φύλου, της φυλής, της εθνικής καταγωγής κλπ. και τις ανισότητες δύναμης που απορρέουν από αυτές (Καραμεσίνη, 2019· Bauman, 2013: 17-21).

Ειδικότερα, στην Ευρώπη, όπου η εισοδηματική ανισότητα είχε μειωθεί αισθητά μεταπολεμικά, η αυξητική τάση είναι, σύμφωνα με τον Piketty (2021: 593), σαφής και τεκμηριωμένη, ενώ η συγκέντρωση ιδιοκτησίας και πλούτου αυξάνεται από το 1980-1990, με μόλις το 5% του συνολικού ιδιωτικού πλούτου να αντιστοιχεί στο φτωχότερο 50%, έναντι 50%-60% για το πλουσιότερο 10%. Σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης επιβλήθηκε μια συνθήκη διαρκούς λιτότητας ενώ οι κοινωνικοί στόχοι που τέθηκαν στο πλαίσιο των Στρατηγικών της Ε.Ε., τόσο αυτής της Λισσαβόνας, το 2000, όσο και εκείνης που τη διαδέχτηκε, το 2010, για σημαντική μείωση της φτώχειας και του

κοινωνικού αποκλεισμού μετατράπηκαν σε κενό γράμμα. Σύμφωνα με στοιχεία της Eurostat², το 2022, 95,3 εκατομμύρια άνθρωποι στην Ε.Ε. (22% του πληθυσμού) διέτρεχαν κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού, με σχεδόν το 10% του απασχολούμενου πληθυσμού να ανήκει στους “εργαζόμενους-φτωχούς”. Το 2018, σύμφωνα πάλι με τη Eurostat, το 20 % του πληθυσμού με το υψηλότερο διαθέσιμο εισόδημα το 2018 έλαβε 5,1 φορές περισσότερο εισόδημα από το 20% του πληθυσμού με το χαμηλότερο διαθέσιμο εισόδημα. Ακόμα και σε χώρες όπως η Γαλλία, στοιχεία έρευνας του 2023 αποδεικνύουν ότι η φτώχεια εξαπλώνεται σε ανησυχητικό βαθμό: 1 στους 2 Γάλλους, δηλαδή το 51%, παραλείπει πλέον γεύματα σε τακτική ή περιστασιακή βάση. Στις 10 του μήνα, μετά την αφαίρεση των εξόδων, το 31% βρίσκονται με λιγότερα από 100 ευρώ στον τραπεζικό τους λογαριασμό ενώ το 41% έχει αναβάλει ορισμένες δαπάνες υγείας κατά τους τελευταίους 12 μήνες³.

Η όξυνση των ανισοτήτων δεν αποτελούσε πρόβλημα για τους οικονομολόγους του κυρίαρχου δόγματος και τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής τουλάχιστον μέχρι τη χρηματοπιστωτική κρίση του τέλους της δεκαετίας του 2000. Αντίθετα, ακολουθώντας τη θέση που είχε διατυπώσει ο Arthur Okun στο έργο του *Equality and Efficiency*, ήδη από το 1975, θεωρούσαν ότι υπάρχει αντιθετική σχέση ανάμεσα στην ισότητα και στην αποδοτικότητα. Άρα, αν θέλουμε μεγαλύτερη οικονομική αποδοτικότητα οφείλουμε να δεχτούμε αντίστοιχη αύξηση της ανισότητας. Άλλωστε, σύμφωνα με τον J.B. Clark, εκπρόσωπο της νεοκλασικής θεωρίας της διανομής του εισοδήματος, με βάση την οριακή συνεισφορά των παραγωγικών συντελεστών στην παραγωγή, που αναβίωσε με την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού, “εκείνο που λαμβάνει κάθε κοινωνική τάξη είναι, σύμφωνα με τους νόμους της φύσης, αυτό που συνεισφέρει στη γενική απόδοση της βιομηχανίας” (Λαμπριανίδης, 2021: 123-124). Ως εκ τούτου, το συγκεκριμένο ρεύμα οικονομικής σκέψης θεωρεί αναπόφευκτη την αύξηση της ανισότητας πλούτου στο πλαίσιο της ανάπτυξης της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας ενώ η αύξηση των μισθολογικών ανισοτήτων ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα της τεχνολογικής αλλαγής που δίνει μεγαλύτερη διαπραγματευτική δύναμη στους εργαζόμενους με τα υψηλότερα προσόντα και δεξιότητες (Καραμεσίνη, 2019: 33). Οι απόψεις αυτές, σε συνδυασμό με το δόγμα της “αυτόματης προς τα κάτω διάχυσης” (trickle down effect) του συσσωρευμένου πλούτου, παραμένουν ακόμα και σήμερα κυρίαρχες στην πράξη. Ωστόσο, έχουν αρχίσει να αμφισβητούνται, κυρίως, διότι πλήθος εμπειρικών ερευνών, ακόμα και διεθνών οργανισμών όπως ο ΟΟΣΑ και το ΔΝΤ, τεκμηρίωσαν ότι το επιχείρημα ότι η ανάπτυξη συνδέεται με την αύξηση των ανισοτήτων και τη συγκέντρωση του πλούτου στην κορυφή της κοινωνικής

²<https://europa.eu/!VWJcJn>

³<https://www.monpetitforfait.com/.../Rapport>Ifop...>

πυραμίδας δεν ευσταθεί. Όπως αναφέρει ο Piketty στο έργο του “Κεφάλαιο και Ιδεολογία” (2021:34-36):

“Η αμερικανική και η ευρωπαϊκή ανάπτυξη ήταν μεγαλύτερη στη διάρκεια της τριακονταετίας 1950-1980, όταν υπήρχε ισότητα, από ότι αργότερα όταν οι ανισότητες αυξήθηκαν, γεγονός που θέτει σοβαρά ερωτήματα για την κοινωνική χρησιμότητα της αύξησης των ανισοτήτων. Η μεγαλύτερη αύξηση των ανισοτήτων που παρατηρήθηκε στις ΗΠΑ από το 1980 συγκριτικά με την Ευρώπη δεν προκάλεσε περαιτέρω ανάπτυξη και εν πάσει περιπτώσει, δεν ωφέλησε το φτωχότερο 50% του πληθυσμού, το βιοτικό επίπεδο του οποίου έμεινε στάσιμο σε απόλυτους όρους ενώ μειώθηκε σε σχετικούς όρους”.

Τα υψηλά επίπεδα ανισότητας αποτελούν τροχοπέδη στην ανάπτυξη με πολλούς τρόπους. Συνοπτικά, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ως σημαντικότερους τους εξής: α. Οι οικονομικές ανισότητες, το χαμηλό κοινωνικό και εκπαιδευτικό επίπεδο και οι περιορισμένες ευκαιρίες αποτελούν παράγοντες περιορισμένης ανάπτυξης διότι οδηγούν σε ποιοτική και ποσοτική μείωση της προσφοράς απαραίτητων παραγωγικών συντελεστών· β. Η συγκέντρωση του πλούτου σε όλο και λιγότερα χέρια και η υπερχρέωση ανθρώπων και χωρών, οδηγεί σε μη παραγωγική χρηματιστικοποίηση, μείωση της κατανάλωσης των οικονομικά ασθενέστερων στρωμάτων ενώ καθιστούν το σύστημα επιρρεπές σε κάθε είδους φούσκες και κρίσεις· γ. Οι συνεχείς μειώσεις στη φορολόγηση του κεφαλαίου και η εκτεταμένη φοροδιαφυγή εξαντλούν τα δημόσια οικονομικά και, ως εκ τούτου, την παροχή δημοσίων αγαθών και την ανάπτυξη. Ωστόσο, πέρα από τις επιπτώσεις της ανισότητας σε αυστηρά οικονομικό επίπεδο, υπάρχουν σοβαρές κοινωνικές επιπτώσεις, όπως η αύξηση της βίας και της εγκληματικότητας, η κακή σωματική και ψυχολογική υγεία, η μειωμένη κοινωνική κινητικότητα κ.ά. (Λαμπριανίδης, 2019: 125-126). Όπως τονίζει χαρακτηριστικά ο Bauman (2013:52):

“Μαζί με τη ζημιά που υφίστανται στο εισοδηματικό τους επίπεδο, οι ευκαιρίες των φτωχών για εργασία και έναν αξιοπρεπή μισθό είναι πλέον εκτεθειμένες στα καπρίτσια του κεφαλαίου που αναζητά τον πλούτο, ενώ η προοπτική του ανταγωνισμού τους φέρνει σε μια χρονίως επισφαλή θέση και σε κατάσταση έντονης πνευματικής δυσφορίας, διαρκούς αγωνίας και χρόνιας δυστυχίας- δεινά που δεν πρόκειται να φύγουν και να πάψουν να τους ταλαιπωρούν, ακόμα και στις (σύντομες) περιόδους της σχετικής ασφάλειας”.

Τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα που επιφέρουν οι ανισότητες έχουν δημιουργήσει ανησυχίες, αφενός σε επίπεδο παγκόσμιων συστημικών οργανισμών, όπως το ΔΝΤ και η Ε.Ε., αφετέρου, σε επίπεδο πολιτικών και θεωρητικών προσεγγίσεων της ευρύτερης Αριστεράς. Για τις

συστημικές δυνάμεις, πέραν του προβληματισμού για τους χαμηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης των οικονομικά ανεπτυγμένων χωρών μετά την έξοδο από την κρίση του 2007, η ανησυχία προήλθε εξαιτίας δύο ακόμα παραγόντων: ο πρώτος, συνδέεται με την εκδήλωση σημαντικών κοινωνικών αντιδράσεων τόσο στις ΗΠΑ, με το κίνημα Occupy Wall Street, το 2011-12, όσο και στον ευρωπαϊκό Νότο με τα κινήματα εναντίον των πολιτικών λιτότητας την ίδια περίοδο. Ο δεύτερος αφορά την απειλή κατάρρευσης του σχεδίου της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και διάλυσης της Ε.Ε. εξαιτίας σειράς εξελίξεων, όπως η κρίση της ευρωζώνης, η απόφαση του βρετανικού λαού υπέρ του Brexit στο δημοψήφισμα του 2016 και η συνεχής άνοδος της πολιτικής επιρροής των αντιευρωπαϊκών-ακροδεξιών δυνάμεων σε πολλές χώρες της Ε.Ε. Τα κινήματα σε ΗΠΑ και Ευρώπη κατήγγειλαν τη συγκέντρωση πλούτου στα χέρια λίγων και τις πολιτικές λιτότητας, στις οποίες ώθησαν ο νεοφιλελεύθερος, χρηματοπιστωτικός και παγκοσμιοποιημένος καπιταλισμός, διεκδικώντας πραγματική δημοκρατία και εκπροσώπηση των συμφερόντων της κοινωνικής πλειοψηφίας ενάντια στην ολιγαρχία του πλούτου. Τα αιτήματα αυτά ενισχύθηκαν σε θεωρητικό και πολιτικό επίπεδο από προσεγγίσεις, οι οποίες διέκριναν ως κυριότερες αιτίες για την αύξηση των εισοδηματικών ανισοτήτων τις αλλαγές που επιβλήθηκαν στην αγορά εργασίας, την “αντιμεταρρύθμιση” του φορολογικού συστήματος υπέρ του κεφαλαίου και των υψηλών εισοδημάτων, την άνοδο της ανεργίας και τη συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους. Όσον αφορά τις ανισότητες πλούτου, οι πηγές αύξησής τους συνδέονται, αφενός, με την ανεξέλεγκτη λειτουργία του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος και των φορολογικών παραδείσων που οδηγούν σε μείωση των κρατικών εσόδων και τροφοδοτούν την απομάκρυνση από παραγωγικές επενδύσεις, και, αφετέρου, με τη διαπλοκή των οικονομικών ελίτ με το πολιτικό σύστημα και το προσωπικό του νεοφιλελεύθερου κράτους με στόχο την πιστή εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους. Υπό μια τέτοια οπτική, η υπάρχουσα κατάσταση δεν αποτελεί το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της παγκοσμιοποίησης και της τεχνολογικής προόδου αλλά κατάληξη συγκεκριμένων πολιτικών αποφάσεων και κρατικών παρεμβάσεων. Ως εκ τούτου, η ανατροπή της αποτελεί αντικείμενο της κοινωνικής κινητοποίησης και των κοινωνικών και πολιτικών συμμαχιών που θα μπορούσαν να καταστήσουν ηγεμονικό ένα εναλλακτικό σχέδιο οργάνωσης της οικονομικής και της κοινωνικής ζωής (Καραμεσίνη, 2019: 31-35).

3. Οι θεωρίες χειραφέτησης μετά την κρίση του κοινωνικού κράτους

Σε τούτο το επίπεδο, της αναζήτησης δηλαδή εναλλακτικών σχεδίων απέναντι σε εκείνο του νεοφιλελευθερισμού, μπορούμε να διακρίνουμε τριών κατευθύνσεων θεωρητικές προσεγγίσεις: η πρώτη, συνδέει την Αριστερά του 21ου αιώνα με τις προεικονιστικές πρακτικές των ΝΚΚ της δεκαετίας του 1970. Πρόκειται για την εμφάνιση νεοαναρχικών συνεταιριστικών ιδεών στο πλαίσιο του κινήματος της εναλλακτικής παγκοσμιοποίησης στις αρχές του αιώνα και των κινημάτων ενάντια στη λιτότητα μια δεκαετία περίπου αργότερα και αφορά την ανάπτυξη ριζοσπαστικών μορφών συλλογικής δράσης που αποτελούν καταφύγιο οικονομικής οργάνωσης για τις κοινωνικές ομάδες που πλήττονται από τις καπιταλιστικές κρίσεις αλλά και ταυτόχρονα επιχειρούν, “εν τη πράξει και μέσα από συλλογικά πειραματικά εγχειρήματα της καθημερινότητας, να προεικονίσουν παραδειγματικά στο παρόν την κοινωνική συμβίωση του μέλλοντος”, χωρίς να συνδέονται με ένα ευρύτερο πολιτικό σχέδιο με στόχο την κρατική εξουσία (Ψημίτης, 2017: 347). Η δεύτερη, η σοσιαλδημοκρατική κατεύθυνση, έχει αναφορές στην κεϋνσιανή συναίνεση της χρυσής τριακονταετίας ενώ, επί της ουσίας, δεν αμφισβητεί την ανωτερότητα του καπιταλιστικού συστήματος, ούτε και τον εκμεταλλευτικό του χαρακτήρα. Οι προτάσεις των εκπροσώπων της κατεύθυνσης αυτής, συνίστανται σε μεταρρυθμίσεις με κατεύθυνση την άμβλυνση των ανισοτήτων, μέσω των παρεμβάσεων σοσιαλδημοκρατικών κυβερνήσεων στο επίπεδο της αναδιανομής του πλούτου και της ενίσχυσης του κοινωνικού κράτους (Atkinson, 2017· Piketty, 2020· Piketty, 2021). Οι θεωρητικοί της τρίτης κατεύθυνσης προέρχονται κυρίως από τη μαρξιστική παράδοση. Υιοθετούν, ωστόσο, στοιχεία των δύο προηγούμενων, διατηρώντας απέναντί τους μια κριτική στάση, ενώ προσβλέπουν οι όποιες μεταρρυθμίσεις να αποτελέσουν τμήμα μιας ευρύτερης στρατηγικής κοινωνικού μετασχηματισμού σε μια κατεύθυνση υπέρβασης του καπιταλισμού. Υπό αυτό το πρίσμα το κοινωνικό κράτος φαίνεται να αποκτά έναν πιο σημαντικό ρόλο για τους μαρξιστές στον 21ο αιώνα από ό,τι είχε στον προηγούμενο (Harvey, 2015· Wright, 2018· Maher, et.al, 2020).

3.1 Η προσέγγιση της Κοινωνικής & Αλληλέγγυας Οικονομίας

Οι πιο δυναμικές μορφές αντικαπιταλισμού, στις πρώτες δεκαετίες του 21ου αιώνα, συναντώνται στα κοινωνικά κινήματα της εναλλακτικής παγκοσμιοποίησης, με κυρίαρχο σύνθημα “ένας άλλος κόσμος είναι εφικτός” και σ’ αυτά που αναπτύχθηκαν στη Νότια Ευρώπη εναντίον των πολιτικών λιτότητας (Wright, 2018β). Στο πλαίσιο των κινημάτων αυτών, προτάθηκε η ανάπτυξη εναλλακτικών οικονομικών εγχειρημάτων με στόχο, αφενός, την κάλυψη των αναγκών κοινωνικών ομάδων που έχουν πληγεί από τις συνέπειες των συστημικών κρίσεων, και, αφετέρου, ως ένα

μοντέλο που στο μέλλον θα μπορούσε να γενικευτεί, δημιουργώντας μια μετακαπιταλιστική προοπτική. Το σύνολο των εγχειρημάτων αυτών αποτυπώνεται συχνά με τον όρο Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία (ΚΑΟ) ενώ η εναλλακτικότητά τους συνίσταται στη διαφοροποίηση των πρακτικών και των δράσεών τους από εκείνες του κράτους και της οικονομίας της αγοράς (Γριτζάς, Καβουλάκος, 2015: 16). Η ΚΑΟ, στην καταστατική - τυπική της μορφή, όπως τη συναντάμε σήμερα, αποτελείται από όλες τις οικονομικές δραστηριότητες που διεξάγονται από επιχειρήσεις, κυρίως συνεταιρισμούς, αλληλοασφαλιστικά ταμεία και ενώσεις. Αυτά εμφορούνται, έστω και τυπικά, από τις παραδοσιακές συνεταιριστικές αρχές της δημοκρατικής διακυβέρνησης, της αυτόνομης διοίκησης, της προτεραιότητας στα μέλη και την εργασία έναντι του κεφαλαίου στη διανομή κερδών, έχοντας ως κύριο στόχο την ικανοποίηση ενός κοινωνικού σκοπού, ενός συλλογικού συμφέροντος, το οποίο μπορεί να συναντά το γενικό συμφέρον αλλά όχι πάντα και υποχρεωτικά. Στην άτυπη ή/και αυτοοργανωμένη μορφή της περιλαμβάνει εγχειρήματα, όπως συστήματα τοπικών ανταλλαγών, τοπικά κοινωνικά νομίσματα, δίκτυα ανταλλαγής γνώσεων, τράπεζες χρόνου κ.λπ. (Καπογιάννης & Νικολόπουλος, 2014).

Τα εγχειρήματα αυτά, σε ένα ιδεοτυπικό – αξιακό επίπεδο, διαθέτουν οικονομικές, κοινωνικο-πολιτισμικές και πολιτικές διαστάσεις: σε οικονομικό επίπεδο, αποτελούν μια προσπάθεια για τη δημιουργία οικονομικών σχέσεων και δραστηριοτήτων που θα δίνουν προτεραιότητα στις ανθρώπινες ανάγκες και στη φύση έναντι του κεφαλαίου, εισάγοντας την αλληλεγγύη στο σύνολο της οικονομικής δραστηριότητας και στις διαφορετικές φάσεις του οικονομικού κύκλου (παραγωγή, κυκλοφορία, κατανάλωση, συσσώρευση). Σε κοινωνικο-πολιτιστικό επίπεδο, επιχειρούν να εφαρμόσουν στην πράξη αρχές και αξίες όπως η ισότητα, η αλληλεγγύη, η δημοκρατία και η αμοιβαιότητα, στοχεύοντας στην αλλαγή της καθημερινής ζωής και των κατεστημένων αντιλήψεων και πρακτικών και επαναπροσδιορίζοντας την έννοια του πλούτου και τους δείκτες μέτρησής του προς την κατεύθυνση της ποιότητας ζωής και της ευημερίας. Σε πολιτικό επίπεδο, τα εγχειρήματα της ΚΑΟ δίνουν έμφαση στην προώθηση μιας νέας έννοιας του πολίτη μέσω της δημιουργίας συλλογικών χώρων γύρω από κοινούς στόχους κοινωνικότητας, που προέρχονται από τα κάτω, με αδιαμεσολάβητη συμμετοχή και αυτοδιαχείριση (Καβουλάκος, 2018· Ψημίτης, 2018· Καπογιάννης & Νικολόπουλος, 2014).

Ωστόσο, είναι απαραίτητο σε αυτό το σημείο να τονιστεί ότι πέρα από τη σύνδεσή της με προσδοκίες κοινωνικών κινημάτων για την οικοδόμηση ενός εναλλακτικού κοινωνικοοικονομικού μοντέλου, η ΚΑΟ, την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού, συνδέθηκε και με ένα πεδίο άσκησης κοινωνικής και αναπτυξιακής πολιτικής με βάση τις κυρίαρχες αντιλήψεις για την κοινωνία και την οικονομία (Αδάμ, 2016). Η διαφορετική αυτή προσέγγιση της ΚΑΟ αποτυπώνεται στον τρόπο που

αντιμετωπίζεται από συγκεκριμένους διεθνείς οργανισμούς. Για παράδειγμα, σε επίπεδο επίσημων πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά και εθνικών κρατών, η κοινωνική οικονομία σχετίστηκε με τον κοινωνικό αποκλεισμό, καθώς θεωρήθηκε ότι διαθέτει πλεονεκτήματα για την αντιμετώπισή του σε συγκεκριμένες περιοχές μέσω, κυρίως, τριών οδών: την ένταξη στην απασχόληση των κοινωνικά ευάλωτων ομάδων, την παροχή καινοτόμων κοινωνικών υπηρεσιών και την ανάπτυξη υποβαθμισμένων περιοχών (Αδάμ, 2016). Η συγκεκριμένη αντίληψη έχει αφετηρία τις πολιτικές της κυβέρνησης των Νέων Εργατικών του πρωθυπουργού Antony "Tony" Blair στο Ηνωμένο Βασίλειο (Η.Β.) και δεν αποκλίνει ουσιαστικά από τα νεοφιλελεύθερα δόγματα που επικράτησαν γενικότερα στην Ε.Ε. από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 (Amin et.al, 2002).

Σ' αυτό το πλαίσιο, ο κοινωνικός αποκλεισμός αντιμετωπίζεται κυρίως ως αποκλεισμός από την αγορά εργασίας σε τοπικό επίπεδο, ο αναδιανεμητικός χαρακτήρας του κράτους αμφισβητείται ενώ η κοινωνική επιχειρηματικότητα προωθείται ως το βασικό όχημα για την αναμόρφωση του συστήματος παροχής κοινωνικών υπηρεσιών, τη συμμετοχή των αποκλεισμένων σε αμειβόμενη εργασία και την αναζωογόνηση των υποβαθμισμένων περιοχών. Εν τούτοις, υπό αυτό το πρίσμα, η σχέση του κοινωνικού αποκλεισμού με τις υφιστάμενες κοινωνικές δομές συσκοτίζεται ενώ τα κοινωνικά προβλήματα που αυτές οι δομές δημιουργούν και αναπαράγουν παρουσιάζονται ως τοπικά προβλήματα ιδιαίτερων "αποκλεισμένων" ομάδων. Ωστόσο, η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού είναι άμεσα συνδεδεμένη με τους δομικούς μηχανισμούς της κοινωνίας διότι, μέσω της διαδικασίας του αποκλεισμού, κάθε κοινωνία αναπαράγει τις δικές της ανισότητες. Ανισότητες οι οποίες εξετάζονται τόσο σε ατομικό επίπεδο, ως διακρίσεις που συνδέονται με χαρακτηριστικά του ατόμου όπως η ηλικία, το έθνος, η φυλή, το φύλο ή η ανικανότητα, όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, σχετικές με την ταξική διάρθρωση της κοινωνίας. Αφορούν την άνιση πρόσβαση, όχι μόνο στην αγορά εργασίας, αλλά και σε πόρους της κοινωνίας, όπως την παραγωγή και τη διανομή του πλούτου, τις -άνισες- ευκαιρίες συμμετοχής στο εκπαιδευτικό σύστημα, τον περιορισμό πρόσβασης στο σύστημα υγείας, στις δημόσιες υπηρεσίες και στην κοινωνία των πληροφοριών (Τριχοπούλου, 2008). Υπό αυτή την έννοια, μια τέτοια ανάγνωση της κοινωνικής οικονομίας ισοδυναμεί με ολοφάνερη εγκατάλειψη του κοινωνικού κράτους και αποσάθρωση καθιερωμένων δικαιωμάτων των πολιτών, με το πρόσχημα της συμμετοχής των πολιτών, της αποτελεσματικότητας της παροχής υπηρεσιών και της στόχευσης σε συγκεκριμένες περιοχές και κοινωνικές ομάδες (Hadjimichalis&Hudson, 2007).

Από την άποψη τώρα του κοινωνικού μετασχηματισμού, η πλέον προωθητική μορφή εγχειρήματος της ΚΑΟ εντοπίζεται στους συνεταιρισμούς εργαζομένων στο βαθμό που αποτελούν συλλογική ιδιοκτησία των εργαζομένων οι οποίοι οργανώνουν την παραγωγή ικανοποιώντας στην πράξη το

ιστορικότερο όραμα που χαρακτήριζε πάντα ένα χειραφετητικό πρόταγμα, εναλλακτικό στον καπιταλισμό: τον εργατικό έλεγχο της επιχείρησης. Ο συνεταιρισμός εργαζομένων αντιστρέφει στο εσωτερικό του τη σχέση κεφαλαίου - εργασίας καθώς στη θέση του ατομικού ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής τοποθετεί τους συνεταιρισμένους εργαζόμενους, καταργώντας το διευθυντικό δικαίωμα και αλλάζοντας τις παραγωγικές σχέσεις στην κατεύθυνση της οριζοντιότητας και της συλλογικότητας. Μέσω της αλλαγής αυτής, αίρεται η αποξένωση των εργαζομένων από το περιεχόμενο της εργασίας τους καθώς, σύμφωνα με τη μαρξική θεώρηση, οι παραγωγικές σχέσεις οι οποίες χαρακτηρίζονται από μια συνειδητή συνεργασία μεταξύ των συνεταιρισμένων παραγωγών είναι εκείνο το είδος που μπορεί να προσφέρει τις συνθήκες για την πλήρη ανάπτυξη των ανθρωπίνων δυνατοτήτων. Επίσης, σε ένα δεύτερο επίπεδο, στο βαθμό όπου στον συνεταιρισμό δεν υπάρχουν εργαζόμενοι μη μέλη, καταργούνται στην ουσία οι εκμεταλλευτικές σχέσεις, κύριο χαρακτηριστικό των καπιταλιστικών επιχειρήσεων. Αυτό συμβαίνει διότι το πλεόνασμα, το οποίο το διεθνές συνεταιριστικό κίνημα διακρίνει από το κέρδος, στους συνεταιρισμούς εργαζομένων παράγεται από την εργασία των μελών. Το παραγόμενο πλεόνασμα οφείλεται στο ότι τα εργαζόμενα μέλη έχουν αμειφθεί λιγότερο από ότι έχουν παράγει. Συνεπώς, το συγκεκριμένο πλεόνασμα αποτελεί μια μορφή συλλογικά παραγόμενης υπεραξίας που όμως δεν αποτυπώνει μια εκμεταλλευτική σχέση καθώς η παραγωγή και η ιδιοποίηση της υπεραξίας γίνεται συλλογικά (Αδάμ, 2019).

Το πιο επιτυχημένο παράδειγμα εργατικού συνεταιρισμού στον κόσμο είναι αυτό του ομίλου Mondragon στην περιφέρεια των Βάσκων στην Ισπανία. Ξεκινώντας από μια μικρή συνεταιριστική επιχείρηση στη βασκική πόλη Μοντραγκόν το 1956, ο όμιλος Mondragon αναπτύσσεται σήμερα στους κλάδους της βιομηχανίας, των χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, της διανομής, της εκπαίδευσης και της έρευνας και διαθέτει 103 συνεταιριστικές επιχειρήσεις, 125 θυγατρικές εταιρείες, 15 τεχνολογικά κέντρα, 75000 περίπου εργαζόμενους και σύνολο πωλήσεων της τάξης των 12 δισ. ευρώ. Κύριος στόχος του ομίλου ήταν και είναι να αυξάνει την απασχόληση μέσω της δημιουργίας νέων συνεταιρισμών, ως αναπόσπαστο τμήμα ενός συνολικότερου σχεδίου για τον κοινωνικό μετασχηματισμό (Γριτζάς, Καβουλάκος, 2015: 25). Η Mondragon, σύμφωνα με τον Wright (2018α: 387-389) δεν αποτελεί απλώς μια συνεταιριστική επιχείρηση που λειτουργεί εντός μιας καπιταλιστικής οικονομίας αλλά μια κοινωνική υποδομή για την αναπαραγωγή και την επέκταση της συνεταιριστικής ιδιοκτησίας εφόσον επιδιώκει να προστατεύσει κάθε συνεταιριστική επιχείρηση από τις πιέσεις που ασκεί η καπιταλιστική οικονομία. Η διοικητική της δομή αποτελεί ένα μείγμα αντιπροσωπευτικής και άμεσης δημοκρατίας μέσα σε μια συνομοσπονδία αυτόνομων οργανωτικών μονάδων. Οι αναμενόμενες αντιφάσεις, οι οποίες συνοδεύουν την προσπάθεια για

εφαρμογή των συνεταιριστικών αρχών στη λειτουργία ενός επιχειρηματικού ομίλου που συχνά επιβάλλει διοικητική αυτονομία και συγκεντρωτικό συντονισμό, εντείνονται περαιτέρω εξαιτίας της επιλογής μιας στρατηγικής διεθνούς επέκτασης που συνέβαλε στην ενίσχυση της καπιταλιστικής διάστασης του οικονομικού υβριδίου της Mondragon. Έτσι, το γεγονός ότι το 60% περίπου εργαζομένων του ομίλου είναι απλοί υπάλληλοι και όχι εργαζόμενοι - ιδιοκτήτες ενισχύει τα επιχειρήματα της κριτικής εξ αριστερών ότι η Mondragon τείνει όλο και περισσότερο να μοιάζει με μια συνηθισμένη καπιταλιστική επιχείρηση στην οποία οι εργαζόμενοι-ιδιοκτήτες έχουν μετατραπεί σε καπιταλιστές - εργοδότες των υπαλλήλων των θυγατρικών εταιρειών τους. Ωστόσο, οι υποστηρικτές της αντιτείνουν ότι, παρά τις εντάσεις, οι εργαζόμενοι-ιδιοκτήτες διατηρούν τον ουσιαστικό έλεγχο της στρατηγικής του ομίλου, η προσπάθεια για εξέλιξη των υπαλλήλων σε εργαζόμενους-ιδιοκτήτες είναι συνεχής ενώ η διαφορά αμοιβών μεταξύ διευθυντικών στελεχών και εργαζομένων περιορίζεται σε μια αναλογία 8:1, την ίδια στιγμή που η αναλογία στις περισσότερες επιχειρήσεις των ΗΠΑ είναι 400:1. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Harvey (2013: 229): “αν όλες οι καπιταλιστικές επιχειρήσεις είχαν αυτό το χαρακτήρα, τότε θα ζούσαμε σε έναν πολύ διαφορετικό κόσμο”.

Στο πλαίσιο των θεωρητικών αναζητήσεων για τη συσχέτιση με την καπιταλιστική οικονομία και το κράτος η ΚΑΟ συναντήθηκε με διάφορα ρεύματα σύγχρονης ριζοσπαστικής κοινωνικής και οικονομικής σκέψης, τα οποία προσέγγιζαν τους εναλλακτικούς οικονομικούς και πολιτικούς χώρους ως μια στρατηγική κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής αλλαγής. Μία από τις σημαντικότερες τέτοιου είδους προσεγγίσεις στηρίχθηκε στη θεωρητική συνεισφορά του John Holloway (1947-). Ο Holloway είναι κοινωνιολόγος και φιλόσοφος, το έργο του οποίου έχει συνδεθεί με το κίνημα των Ζαπατίστας στο Μεξικό, όπου και ο ίδιος διαμένει από το 1991. Η προσέγγισή του εκκινεί από μια αφετηρία κριτικής στα στρουκτουραλιστικά και αιτιοκρατικά σχήματα που κυριάρχησαν στη μαρξιστική ανάλυση για την κοινωνική αλλαγή. Στην ομιλία του στο ζαπατίστικο συνέδριο στο Σαν Κριστομπάλ του Μεξικό, ο Holloway προσομοιάζει τον καπιταλισμό με τη Λερναία Ύδρα της αρχαίας ελληνικής μυθολογίας. Υποστηρίζει ότι η ύπαρξη του κεφαλαίου εξαρτάται από την υπεραξία που, με άμεσο ή έμμεσο τρόπο, παράγει ο κόσμος της εργασίας και άρα η κρίση του οφείλεται στο ότι δεν παράγεται όση υπεραξία χρειάζεται για να επιβιώσει. Το γεγονός αυτό φέρνει το κεφάλαιο σε απόγνωση: ο μόνος δρόμος που του απομένει είναι αυτός της λιτότητας και της βίας. Μπροστά σε αυτή τη συγκυρία, ο Βρετανός διανοητής διακρίνει δύο επιλογές αγώνα: η πρώτη είναι αυτή των κυβερνήσεων και των κομμάτων της αριστεράς που αποδέχονται τη στήριξη της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης με αντάλλαγμα τη βελτίωση των συνθηκών ζωής για όλους. Ο Holloway εκτιμά ότι η επιλογή αυτή είναι μάταιη, διότι

ακόμα κι αν πρόσκαιρα υπάρξει βελτίωση σε κάποιες πτυχές των συνθηκών ζωής, οι πιθανότητες ενός ηπιότερου καπιταλισμού είναι μηδαμινές εξαιτίας της ίδιας της απόγνωσης του κεφαλαίου (Holloway, 2015). Η δεύτερη επιλογή συνδέεται με την πρόταση του Holloway για την επαναστατική κοινωνική αλλαγή με τη δημιουργία ρωγμών στον καπιταλισμό. Οι ρωγμές ξεκινούν από την εμπειρία των ανθρώπων και την άρνησή τους στο υπάρχον σύστημα η οποία συμπληρώνεται με τη δημιουργία εναλλακτικών εγχειρημάτων τα οποία σταματούν να αναπαράγουν τις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις (Γριτζάς, Καβουλάκος, 2015). Είναι χαρακτηριστική των θέσεων του η προτροπή του προς τους συνέδρους των Ζαπατίστας (Holloway, 2015):

“Όλες και όλοι λέμε, Φτάνει, κεφάλαιο, η εποχή σου πέρασε, φύγε. Θα βρούμε άλλους τρόπους να σχετιζόμαστε μεταξύ μας [...], θα βρούμε άλλους τρόπους να ζούμε, που δεν θα καθορίζονται από το χρήμα και την επιδίωξη του κέρδους, αλλά από τις δικές μας συλλογικές αποφάσεις”.

Η ιδέα της οικοδόμησης του μέλλοντος μέσα από τις ρωγμές του παρόντος, που περιγράφει ο Holloway, προσιδιάζει με το όραμα της αναρχικής παράδοσης του 19ου αιώνα. Η κοινωνική συνεργασία οργανώνεται μέσα από την εθελοντική δραστηριότητα που πραγματοποιείται σε κοινότητες σχετικά μικρού μεγέθους, οι οποίες, μετασχηματίζοντας ριζικά την καθημερινότητα, προσπαθούν να προεικονίσουν την κοινωνική συμβίωση του μέλλοντος μέσα από τις μορφές οικονομικής παραγωγής, πολιτικής απόφασης και κοινωνικής συμβίωσης του παρόντος. Υπό αυτή την έννοια, τα συλλογικά εγχειρήματα προεικονίζουν σε μικρή και διαχειρίσιμη τοπική κλίμακα εκτεταμένες μεταβολές οι οποίες, στο σύνολο τους, συγκροτούν ένα συνολικό εναλλακτικό σχέδιο απέναντι στον καπιταλισμό. Ως εκ τούτου, δίνουν προτεραιότητα στην αυτονομία τους και δεν εστιάζουν στο κράτος διεκδικώντας αιτήματα και μεταρρυθμίσεις ούτε ενδιαφέρονται για τις όποιες εξελίξεις σε επίπεδο κεντρικής πολιτικής (Ψημίτης, 2018: 527).

Απέναντι σε αυτές τις απόψεις ασκείται έντονη κριτική από μαρξιστές θεωρητικούς στα εξής ζητήματα: πρώτον, η αποσύνδεση από τις σχέσεις που διαμορφώνονται στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά, στην οποία προτρέπει ο Holloway, είναι, σύμφωνα με τον Harvey, σχεδόν αδύνατη: αφενός αυξάνει την επιρρέπεια σε τοπικές ελλείψεις καθώς και σε κοινωνικές και φυσικές καταστροφές. Αφετέρου, η επιβίωση σήμερα, σχεδόν παντού, εξαρτάται από τη διαθεσιμότητα εξεζητημένων μέσων παραγωγής και τη διαθεσιμότητα πηγών ενέργειας και τεχνολογιών, όπως ο ηλεκτρισμός, το διαδίκτυο, τα κινητά τηλέφωνα και οι υπολογιστές, τα οποία παρέχονται από τον κόσμο εκείνο στον οποίο κυριαρχούν οι καπιταλιστικοί νόμοι της δημιουργίας και της κυκλοφορίας της αξίας (Harvey, 2013). Δεύτερον, τα οράματα οριζοντιότητας και μη ιεραρχίας μπορεί να είναι

λειτουργικά σε μικρές κοινότητες αλλά είναι αδύνατον να λειτουργήσουν σε κλίμακα μητροπολιτικής περιφέρειας, πόσο μάλλον για το σύνολο των κατοίκων του πλανήτη. Τρίτον, απουσιάζουν συγκεκριμένες και ευρέως συμφωνημένες προτάσεις σχετικά με τον τρόπο αναδιοργάνωσης του παγκόσμιου καταμερισμού της εργασίας και των οικονομικών συναλλαγών ώστε να διατηρηθεί ένα ικανοποιητικό επίπεδο ζωής για όλους (ο.π). Τέταρτον, τα μεγάλα προβλήματα της τρομακτικής υλικής εξαθλίωσης μεγάλου μέρους του παγκόσμιου πληθυσμού, της ανεξέλεγκτης οικολογικής υποβάθμισης, της ανεργίας, του δικαιώματος στην πόλη κ.ά δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν χωρίς κρατικό προγραμματισμό και χωρίς να αντιμετωπιστεί πρώτα η απαράδεκτη συσσώρευση πλούτου (Πάνιτς, 2008). Τέλος, η διάκριση κοινωνικού κινήματος – πολιτικής και η άρνηση διατύπωσης εναλλακτικών λύσεων, την ώρα που ο νεοφιλελευθερισμός κλιμακώνει την επίθεσή του στο κράτος προς όφελος της αγοράς, στην πολιτική προς όφελος της οικονομίας και στα κόμματα προς όφελος των επιχειρήσεων, θεωρείται αμφιλεγόμενη εφόσον επικαλύπτεται με τη νεοφιλελεύθερη λογική και ουσιαστικά την εξυπηρετεί (Sader, 2008).

Αν θέλαμε να κωδικοποιήσουμε την κριτική αυτή απέναντι στις απόψεις που επιδιώκουν την κοινωνική αλλαγή μέσω της δημιουργίας εγχειρημάτων προεικόνισης του μέλλοντος στις ρωγμές του παρόντος, θα λέγαμε ότι αφορά, κυρίως, τη στάση τους απέναντι στην πολιτική εξουσία και το καπιταλιστικό κράτος. Ενώ αντιλαμβάνονται την κοινωνία των πολιτών και την οικονομία ως συστήματα με ήπιο βαθμό ολοκλήρωσης όπου υπάρχουν περιθώρια για άμεση δράση, στην κατεύθυνση της σφυρηλάτησης νέου είδους σχέσεων και πρακτικών, έχουν την τάση να προσεγγίζουν το κράτος ως ένα μονολιθικό, ολοκληρωμένο θεσμό, με πολύ μικρή πιθανότητα χειραφετητικού μετασχηματισμού (Wright α, 2018). Συνηγορούν δε υπέρ της εγκατάλειψης της εξουσίας και της όποιας διεκδίκησης σε πολιτικό επίπεδο, με το σκεπτικό ότι η εξουσία διαφθείρει τα πάντα, εφόσον οι μορφές με τις οποίες αντιπροσωπεύει τη λαϊκή βούληση είναι εγγενώς σαθρές και στρεβλές (Sader, 2008). Ωστόσο, το ζήτημα της κρατικής εξουσίας δεν φαίνεται να μπορεί να απαντηθεί τόσο απλά. Όπως ορθά επισημαίνει ο καθηγητής κοινωνιολογίας του πανεπιστημίου του Cambridge, Goran Therborn , σε πρόσφατη συνέντευξη του (Θέρμπορν, 2023):

“Οι μεγάλοι προοδευτικοί μετασχηματισμοί που πραγματοποιήθηκαν την περίοδο του βιομηχανικού καπιταλισμού οφείλονταν στον με κάποιο τρόπο έλεγχο του κράτους, είτε αυτός αφορούσε τα κράτη πρόνοιας είτε τις αντικαπιταλιστικές επαναστάσεις. Ούτε οι εργατικές κινητοποιήσεις, ούτε οι συνεταιρισμοί, για να μην αναφερθώ στην αναρχική «άμεση δράση» ενάντια σε μεμονωμένους φορείς εξουσίας και εκμεταλλευτές, έχουν κάποιο συγκρίσιμο ιστορικό κοινωνικών επιτευγμάτων, αν και οι δύο πρώτοι τρόποι δράσης έχουν κι αυτοί καταγράψει διαχρονικές επιτυχίες”.

3.2 Η σοσιαλδημοκρατική προσέγγιση

Ένας τέτοιος, μεγάλος προοδευτικός μετασχηματισμός, εκείνος που συνδέεται με την ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους στην Ευρώπη μετά τον Β΄ Π.Π. έχει αποτελέσει, σύμφωνα με τον Thomas Piketty -έναν από τους δημοφιλέστερους εκπροσώπους της σοσιαλδημοκρατικής προσέγγισης την τελευταία δεκαετία- τον βασικό παράγοντα ώστε να δημιουργηθεί το λιγότερο άνισο κοινωνικό σύστημα στην ανθρώπινη ιστορία. Ο Piketty, κάνοντας μια ιστορική αναδρομή στην εξέλιξη του εύρους των ανισοτήτων στη διάρκεια του 20ου αιώνα, επισημαίνει την κρίσιμη σημασία της περιόδου 1914-1950 για τη μεταβολή του ρόλου του κράτους στην Ευρώπη. Στις παραμονές του Α΄ Π.Π. το ευρωπαϊκό κράτος συνέχιζε, όπως και σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, να είναι υπεύθυνο σχεδόν αποκλειστικά για τη διατήρηση της τάξης και των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας. Οι κρατικές δαπάνες κατευθύνονταν κυρίως στο στρατό, την αστυνομία, τη δικαιοσύνη, τη γενική διεύθυνση και σε βασικές υποδομές και απορροφούσαν το σύνολο σχεδόν των φορολογικών εσόδων (8% επί συνόλου περίπου 10%) ενώ οι κοινωνικές δαπάνες μετά βίας προσέγγιζαν μόλις το 2%. Ωστόσο, η θεαματική επικράτηση του κοινωνικού κράτους, συνέπεια της πλήρους ανατροπής των συσχετισμών δύναμης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας κατά τη διάρκεια της τριακονταετίας 1914-1945, οδήγησε στον υπερτετραπλασιασμό των κρατικών εσόδων στην Ευρώπη. Έτσι, έως τη δεκαετία του 1980, στο Ηνωμένο Βασίλειο, στη Γερμανία, στη Γαλλία και στη Σουηδία τα φορολογικά έσοδα κυμαίνονταν μεταξύ του 40% και του 50% του εθνικού εισοδήματος. Με όχημα την ανάπτυξη του προοδευτικού φόρου εισοδήματος και κληρονομιάς, επιτεύχθηκε μια τεράστια μείωση της συγκέντρωσης του πλούτου και της οικονομικής εξουσίας στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας, η οποία ευνόησε την κοινωνική κινητικότητα και ενίσχυσε την κοινωνική ευημερία. Τα νέα έσοδα επέτρεψαν δαπάνες για σημαντικές επενδύσεις στους τομείς της υγείας και της παιδείας, τη δημιουργία υποδομών για τις μεταφορές και υπηρεσίες κοινής ωφέλειας, την προστασία των ηλικιωμένων και των ανέργων, επιτυγχάνοντας όχι μόνο την άμβλυνση των ανισοτήτων αλλά και την ώθηση της ανάπτυξης (Piketty, 2023: 199-203).

Το τεράστιο τούτο επίτευγμα καθίσταται στις μέρες μας εύθραυστο εξαιτίας της όξυνσης των ανισοτήτων τις τελευταίες δεκαετίες. Για τον Γάλλο κοινωνιολόγο, η αύξηση αυτή των ανισοτήτων εξηγείται μέσω της εξίσωσης “ $r > g$ ”: δηλαδή, της υπερβολικής συγκέντρωσης κέρδους (r) εις βάρος της οικονομικής ανάπτυξης (g) (Piketty: 2021). Η συνθήκη αυτή, σε συνδυασμό με την ανεξέλεγκτη κυκλοφορία του κεφαλαίου, τη μείωση της φορολόγησης του πλούτου και την υπονόμηση των κοινωνικών στόχων έναντι των οικονομικών, σε επίπεδο Ε.Ε., οδηγεί τα φτωχότερα στρώματα σε μια κατεύθυνση απαξίωσης του ευρωπαϊκού οράματος και σε μια επικίνδυνη εθνικιστική αναβίωση, όπως αποδεικνύεται από το δημοψήφισμα του 2016 στη

Βρετανία αλλά και από παλαιότερα στη Γαλλία και στη Δανία. Οι εξελίξεις αυτές συνοδεύονται από τη σταδιακή απομάκρυνση των λαϊκών τάξεων από τα κόμματα της ευρύτερης ευρωπαϊκής Αριστεράς, γεγονός που οφείλεται στην αποδοχή εκ μέρους των τελευταίων των κύριων προταγμάτων της κυρίαρχης οικονομικής ορθοδοξίας. Ως εκ τούτου, προϋπόθεση για την αντιστροφή της τάσης απαξίωσης του ευρωπαϊκού οράματος είναι η έναρξη ενός διαλόγου στις δυνάμεις της αριστεράς με επίκεντρο το μετασχηματισμό του οικονομικού συστήματος, στην κατεύθυνση της μείωσης της ανισότητας και την ανάδειξη της δυνατότητας των κυβερνήσεων να αλλάξουν την κατανομή του εισοδήματος και του πλούτου μεταξύ των κοινωνικών τάξεων: να μεταφέρουν δηλαδή πλούτο και εξουσία από το κεφάλαιο στους εργαζομένους (Piketty, 2021).

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η εναλλακτική λύση - πρόταση του Piketty συνοψίζεται από τον ίδιο στο έργο του *“Κεφάλαιο και Ιδεολογία”*, στον τίτλο «Συμμετοχικός Σοσιαλισμός». Πρόκειται, επί της ουσίας, για ένα σχέδιο σοσιαλδημοκρατικής λογικής που γίνεται αντιληπτό ως συνέχεια των όσων έγιναν με επιτυχία τον 20ο αιώνα στην Ευρώπη. Περιλαμβάνει παρεμβάσεις σε δύο επίπεδα, στενά συνδεδεμένα μεταξύ τους. Το πρώτο επίπεδο παρεμβάσεων αφορά στο κοινωνικό κράτος σε μια κατεύθυνση εξασφάλισης ίσης πρόσβασης για όλους, στην παιδεία, στην υγεία και σε ένα σύστημα βασικού εισοδήματος. Το δεύτερο επίπεδο αφορά στο ζήτημα της ιδιοκτησίας και στηρίζεται σε δύο πυλώνες: ο ένας είναι η συναπόφαση, η συμμετοχή δηλαδή των εργαζομένων στις αποφάσεις των εταιρειών ανεξαρτήτων μεγέθους. Ο δεύτερος αφορά πολιτικές ευρείας αναδιανομής με μια μεγάλης κλίμακας προοδευτική φορολόγηση όχι μόνο του εισοδήματος αλλά και του κληρονομικού και του συσσωρευμένου πλούτου σε ετήσια βάση (ό.π.: 878-891).

Σύμφωνα με τον Piketty, οποιαδήποτε πρόοδος στην κατεύθυνση της οικοδόμησης του κοινωνικού κράτους και στην ιστορική διαδικασία αποεμπορευματοποίησης είναι στην πραγματικότητα ανέφικτη χωρίς μια πραγματική αναβίωση της προοδευτικής φορολογίας, δηλαδή την πιστοποιημένη και επαληθεύσιμη συνεισφορά των υψηλών εισοδημάτων και περιουσιών. Η προοδευτική φορολογία, με συντελεστές που θα φτάνουν έως και το 80-90 % στην κορυφή της ιεραρχίας του πλούτου, μπορεί, όπως και στο παρελθόν, όχι μόνο να συμβάλλει στη διεύρυνση της αναδιανομής αλλά και να αποτελέσει μια μορφή παρέμβασης στον ίδιο τον πυρήνα της παραγωγικής διαδικασίας, σε συνδυασμό, φυσικά, με άλλους θεσμούς όπως το συνδικαλιστικό δίκαιο και την παρουσία των εργαζομένων στα διοικητικά συμβούλια. Οι σχεδόν δημευτικοί συντελεστές φορολόγησης των υψηλών εισοδημάτων επιδρούν καταλυτικά στη σμίκρυνση της μισθολογικής κλίμακας καθιστώντας τον δημόσιο τομέα ικανό να ανταγωνιστεί επί ίσοις όροις τον εμπορικό και επιτρέποντας την ανάπτυξη εναλλακτικών τρόπων οικονομικής οργάνωσης (Piketty, 2023: 250-257).

Ο περιορισμός των μισθολογικών αποκλίσεων είναι απαραίτητο να συνοδεύεται από συμπληρωματικά εργαλεία όπως η ισότητα στην πρόσβαση στην εκπαίδευση, η ενίσχυση της διαπραγματευτικής δύναμης των εργαζομένων και η διεύρυνση της δυνατότητας πρόσβασης στα, ανεπαρκή σήμερα, συστήματα βασικού εισοδήματος. Το βασικό εισόδημα μπορεί να επιτρέψει τον ορισμό ενός κατώτατου εισοδηματικού ορίου, ωστόσο, λόγω του χαμηλού ύψους του, που συνήθως κυμαίνεται κάτω από το 50% του κατώτατου μισθού πλήρους απασχόλησης, θεωρείται επιμέρους εργαλείο καταπολέμησης των ανισοτήτων, το οποίο για να καταστεί αποτελεσματικό χρειάζεται να λειτουργεί συμπληρωματικά με ένα σύστημα εγγύησης της εργασίας. Πρόκειται για μια παλαιότερη ιδέα που εισήχθη, αρχικά, το 1944, στη διακήρυξη *Economic Bill of Rights*, του προέδρου των ΗΠΑ, Franklin Delano Roosevelt (1882-1945) και υιοθετήθηκε στη διάρκεια της *Διαδήλωσης για την Εργασία και την Ελευθερία*, που οργανώθηκε από τον Martin Luther King το 1963, η οποία επανήλθε πρόσφατα ως πρόταση στο πλαίσιο των συζητήσεων για το Green New Deal. Η πρόταση προβλέπει την προσφορά εργασίας πλήρους απασχόλησης, με έναν κατώτατο μισθό αξιοπρεπούς επιπέδου, σε όλους τους ενδιαφερόμενους, η οποία θα χρηματοδοτείται από το ομοσπονδιακό κράτος των ΗΠΑ, σε θέσεις εργασίας που θα προκηρυσσονται από τις δημόσιες υπηρεσίες απασχόλησης στον δημόσιο τομέα ή σε φορείς της ΚΑΟ. Ο Piketty εκτιμά ότι ένα τέτοιο σύστημα θα μπορούσε να παίξει καθοριστικό ρόλο στη διαδικασία αποεμπορευματοποίησης και συλλογικού επαναπροσδιορισμού των αναγκών, ιδιαίτερα στους τομείς των υπηρεσιών πρόνοιας, της ενεργειακής μετάβασης και της ανακαίνισης κτιρίων (ό.π.).

Το βασικό εισόδημα και η εγγύηση εργασίας συνιστούν πολύτιμα εργαλεία για τη μεταβολή της κατάστασης και την εξισορρόπηση των συσχετισμών δυνάμεων, ωστόσο δεν είναι αρκετά σε ένα περιβάλλον εντυπωσιακά σταθερής και μακροπρόθεσμης υπερσυγκέντρωσης περιουσίας. Το γεγονός ότι το φτωχότερο 50% του παγκόσμιου πληθυσμού δεν είχε ποτέ, και συνεχίζει να μην έχει, στην κατοχή του σχεδόν τίποτα άξιο λόγου, το καθιστά ευάλωτο να αποδεχτεί οποιοσδήποτε συνθήκες εργασίας και οποιαδήποτε αμοιβή. Προκειμένου να ανατραπεί αυτή η συνθήκη, προτείνεται ένα σύστημα αναδιανομής της κληρονομιάς που θα επέτρεπε στο σύνολο του πληθυσμού να λαμβάνει ένα ελάχιστο αρχικό κεφάλαιο, το οποίο θα μπορούσε να ισούται με το 60% της μέσης περιουσίας ανά ενήλικο (για παράδειγμα 120000 € στην περίπτωση της Γαλλίας), με κύριο στόχο την ενίσχυση της διαπραγματευτικής ισχύος όλων, όσοι/ες δεν έχουν τίποτα στην κατοχή τους. Για τη χρηματοδότηση του συνόλου των παραπάνω παρεμβάσεων προτείνονται ως καινοτομία φορολογικοί συντελεστές της τάξης του 80% έως 90% όχι μόνο στο φόρο εισοδήματος και στο φόρο κληρονομιάς αλλά και στον ετήσιο φόρο περιουσίας. Σύμφωνα με τον Piketty, η εφαρμογή του ελάχιστου αρχικού κεφαλαίου, μαζί με το βασικό εισόδημα και την εγγύηση

εργασίας, ως εργαλεία ενταγμένα εντός ενός συστήματος κοινωνικού κράτους, μπορούν να συμβάλλουν στον στόχο της βαθμιαίας αποεμπορευματοποίησης της οικονομίας τουλάχιστον όσον αφορά τα θεμελιώδη αγαθά και τις υπηρεσίες τομέων όπως η εκπαίδευση, η υγεία, ο πολιτισμός, οι μεταφορές και η ενέργεια τα οποία πρέπει να παράγονται έξω από την εμπορευματική σφαίρα στο πλαίσιο δημόσιων, αυτοδιοικητικών ή συνεταιριστικών δομών. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η συνεχής διεύρυνση του κοινωνικού κράτους και της αναδιανεμητικής φορολογίας συνιστούν ένα συστημικό μετασχηματισμό του καπιταλισμού, θέτοντας, έτσι, τις βάσεις για μια νέα εκδοχή “δημοκρατικού, αυτοδιαχειριστικού και αποκεντρωμένου σοσιαλισμού, θεμελιωμένου στη συνεχή κυκλοφορία της εξουσίας και της ιδιοκτησίας” (Piketty, 2023: 258-269).

Τις ανησυχίες για τις συνέπειες των ανισοτήτων που εξετάσαμε στο έργο του Piketty, αλλά και τμήμα των προτάσεών του, συναντάμε και στο έργο του Anthony Atkinson, ενός από τους σημαντικότερους Βρετανούς κεινσιανούς οικονομολόγους, ο οποίος άρχισε να μελετά το ζήτημα της ανισότητας εισοδήματος και πλούτου ήδη από τη δεκαετία του 1960. Θεωρείται ο αληθινός πατέρας των “Οικονομικών της Ανισότητας” μιας και σχεδόν όλοι οι σημερινοί ειδικοί επί του θέματος -και ο Piketty- υπήρξαν μαθητές του. Ο Atkinson, στο έργο του με τίτλο “*Ανισότητα. Τι μπορεί να γίνει*”, ισχυρίζεται ότι η μείωση της ανισότητας ως προς τα οικονομικά αποτελέσματα μπορεί να συμβάλλει στη διασφάλιση της ισότητας των ευκαιριών, χαρακτηριστικό γνώρισμα μιας σύγχρονης δημοκρατικής κοινωνίας. Θα συμβάλλει επίσης στην καταπολέμηση κοινωνικών δεινών όπως η εγκληματικότητα και η όξυνση των προβλημάτων υγείας που αποδίδονται στον πολύ άνισο χαρακτήρα των σύγχρονων κοινωνιών. Η προσέγγιση του Atkinson προσδίδει μια πολιτική και μια ηθική διάσταση στο ζήτημα της ανισότητας. Μια δημοκρατική και “καλή” κοινωνία είναι ασύμβατη με μια μεγάλη ανισότητα στην κατανομή των πόρων. Το εύρος των διαφορών επηρεάζει έντονα τον χαρακτήρα των κοινωνιών. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά (Atkinson, 2017:45):

“Έχει σημασία το γεγονός ότι ορισμένα άτομα μπορούν να αγοράζουν εισιτήρια για ταξίδια στο Διάστημα ενώ άλλα περιμένουν στην ουρά έξω από τράπεζες τροφίμων. Μια κοινωνία όπου κανείς δε θα είχε τη δυνατότητα να ταξιδεύει ιδιωτικώς στο Διάστημα και όπου όλοι θα είχαν τη δυνατότητα να αγοράζουν τα τρόφιμα τους από κανονικά καταστήματα θα ήταν πιο συνεκτική και θα επιδείκνυε μεγαλύτερη συναίσθηση του κοινού συμφέροντος”.

Για τον Βρετανό οικονομολόγο, η οικονομική ανισότητα προέρχεται από, αλλά και ενδυναμώνει, την πολιτική και την κοινωνική ανισότητα και δεν πρόκειται να αναχαιτιστεί αν δεν ληφθούν μέτρα για τη δημιουργία “αντισταθμιστικής ισχύος”.

Σε μια τέτοια κατεύθυνση, η συγκεκριμένη προσέγγιση διαφοροποιείται από αυτή της συμβατικής οικονομικής θεωρίας θέτοντας στο επίκεντρο της ανάλυσης τα ζητήματα της αναδιανομής. Σε αυτό το πλαίσιο, δίνεται έμφαση στα διδάγματα από τις περιόδους κατά τις οποίες η ανισότητα μειώθηκε με την επισήμανση ότι η πρόοδος στην καταπολέμησή της επιτυγχάνεται τόσο μέσω μεταβολών των εισοδημάτων, όπως αυτά διαμορφώνονται στην αγορά, όσο και μέσω του συστήματος φόρων και δαπανών. Άλλωστε, οι πηγές αύξησης της ανισότητας δεν βρίσκονται μόνο στην αγορά εργασίας ως απλό ζήτημα ενίσχυσης του μισθολογικού πλεονεκτήματος όσων έχουν κάνει καλύτερες σπουδές και έχουν καλύτερα προσόντα αλλά και στην αγορά κεφαλαίου. Συνδέονται επίσης με τους ευρύτερους συσχετισμούς δυνάμεων και τα κέντρα λήψης αποφάσεων. Υπό αυτό το πρίσμα, ο Atkinson επιμένει ότι η αύξηση της ανισότητας δεν είναι αναπόφευκτη, προϊόν δυνάμεων πέρα από κάθε έλεγχο αλλά είναι δυνατόν να μειωθεί με μέτρα που μπορούν να ληφθούν από κυβερνήσεις, μεμονωμένα ή συλλογικά, από εταιρείες, από συνδικαλιστικές ενώσεις και οργανώσεις καταναλωτών αλλά και από τους απλούς πολίτες (Atkinson, 2017: 434-435).

Τέτοιου είδους μέτρα μεταφράζονται σε προτάσεις πολιτικών στους εξής άξονες: Πρώτον, πολιτική μέριμνα για την κατεύθυνση της τεχνολογικής αλλαγής και ενθάρρυνση καινοτομιών που θα δίνουν έμφαση στην αύξησης της απασχολησιμότητας των εργαζομένων και την κάλυψη των πραγματικών ανθρώπινων αναγκών. Δεύτερον, δημόσιες πολιτικές με σκοπό την ενίσχυση της θεσμικής εκπροσώπησης των εργαζομένων στα κέντρα λήψης αποφάσεων. Τρίτον, υιοθέτηση εκ μέρους των κυβερνήσεων σαφούς στόχου για την πρόληψη και τη μείωση της ανεργίας και δέσμευσή τους για εξασφάλιση πλήρους απασχόλησης ακόμα και με εργοδότη ύστατης καταφυγής το κράτος για όσους/ες το επιθυμούν. Τέταρτον, επιβολή ενιαίας μισθολογικής πολιτικής, η οποία θα περιλαμβάνει ένα νομικά κατοχυρωμένο κατώτατο μισθό ώστε να εξασφαλίζεται η αξιοπρεπής διαβίωση των εργαζομένων αλλά και έναν κώδικα ορθής πρακτικής για μισθούς υψηλότερους του κατώτατου. Πέμπτον, προσφορά από το κράτος, μέσω εθνικών αποταμιευτικών ομολόγων, ενός εγγυημένου θετικού πραγματικού επιτοκίου, με ανώτατο όριο αποταμιεύσεων κατ' άτομο. Έκτον, χορήγηση σε όλους μια δωρεά κεφαλαίου κατά την ενηλικίωση τους. Έβδομον, δημιουργία Αρχής Δημοσίων Επενδύσεων με στόχο την αύξηση της καθαρής θέσης του κράτους σε επενδύσεις, σε εταιρείες και ακίνητα. Ογδοον, επαναφορά σε προοδευτική φορολόγηση: στο εισόδημα, με οριακούς φορολογικούς που αυξάνονται κατά κλιμάκιο φορολογητέου εισοδήματος και καταλήγουν σε έναν ανώτατο συντελεστή 65% και έκπτωση στο εισόδημα από εργασία που θα περιορίζεται στο χαμηλότερο κλιμάκιο εισοδήματος από εργασία· στην περιουσία: αναλογικός φόρος ακίνητης περιουσίας βάσει ενημερωμένων εκτιμήσεων των ακινήτων· στον κληρονομικό πλούτο: δια βίου φόρος για κληρονομίες και δωρεές εν ζωή, επί των εισπράξεων στο κεφάλαιο.

Ένατο, αύξηση του στόχου της επίσημης αναπτυξιακής βοήθειας από τις πλούσιες χώρες στο 1% του ΑΕΠ (ο.π: 436-437).

Οι προτάσεις του Atkinson που άπτονται του κοινωνικού κράτους αποτελούν ένα σημαντικό τμήμα του συνόλου των προτάσεων του διότι, όπως εκτιμά, ένας από τους σημαντικότερους λόγους όξυνσης της ανισότητας τις τελευταίες δεκαετίες ήταν ο περιορισμός της κοινωνικής προστασίας σε μια εποχή που οι ανάγκες αυξάνονται αντί να συρρικνώνονται. Οι προτάσεις επικεντρώνονται στις εξής πολιτικές: α. στον ανασχεδιασμό του κράτους πρόνοιας ώστε να αυξηθεί το επίπεδο παροχών και να επεκταθεί η παρεχόμενη κάλυψη. Σημαντική προϋπόθεση για την επιτυχία του νέου αυτού σχεδιασμού είναι η αύξηση των δημόσιων δαπανών και η αναίρεση των περικοπών και άλλων αποφάσεων που προωθήθηκαν στα πλαίσια των προγραμμάτων λιτότητας και επιβλήθηκαν σχεδόν παντού τις τελευταίες δεκαετίες. Μία από αυτές τις αποφάσεις αφορά τη χρήση εισοδηματικών (ή άλλων σχετικών) κριτηρίων για την παροχή κοινωνικών επιδομάτων. Η προσέγγιση αυτή είναι εσφαλμένη στο βαθμό που, αφενός, καταδικάζει τους δικαιούχους σε μια “παγίδα φτώχειας” εφόσον δημιουργεί αντικίνητρα σε πιθανή προσπάθεια αύξησης των ακαθάριστων εσόδων, και, αφετέρου, οδηγεί στην απόσυρση πιθανών δικαιούχων από τη λήψη επιδομάτων εξαιτίας των εγγενών ανεπαρκειών της διαδικασίας αξιολόγησης πόρων και του κοινωνικού στιγματισμού που επιφέρει. β. Ένα αξιόλογο επίδομα τέκνων που θα καταβάλλεται σε όλα τα παιδιά ώστε να συμβάλλει στη μείωση της παιδικής φτώχειας και θα φορολογείται ως εισόδημα. Τα παιδιά πρέπει να έχουν τη δική τους ξεχωριστή αξιολόγηση για την κοινωνία και να δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στην ευημερία τους. γ. Ένα εισόδημα συμμετοχής, καταρχάς, σε εθνικό επίπεδο που θα συμπληρώνει την υπάρχουσα κοινωνική προστασία με την προοπτική ενός βασικού εισοδήματος για παιδιά σε ευρωπαϊκή κλίμακα (Atkinson, 2017: 304-320).

Η ανάλυση, ωστόσο, του Βρετανού διανοητή δεν περιορίζεται μόνο σε προτάσεις πολιτικών για τη μείωση των ανισοτήτων αλλά, στο πιο ενδιαφέρον ίσως τμήμα της, επιχειρεί να αποδείξει το αν και κατά πόσο οι προτάσεις αυτές μπορούν να εφαρμοστούν στην πράξη. Για να το επιτύχει αναμετρίεται με τις κυριότερες ενστάσεις της νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας, οι οποίες έχουν αποκτήσει χαρακτήρα δόγματος τις δεκαετίες της επικράτησης του νεοφιλελευθερισμού, έναντι των αναδιανεμητικών πολιτικών, επιχειρώντας να τις αποδομήσει εκ των έσω χρησιμοποιώντας επιχειρήματα από το ίδιο το θεωρητικό τους οπλοστάσιο. Οι ενστάσεις εναντίον των οποίων επιχειρηματολογεί ο Atkinson είναι οι εξής: α. Οι προτάσεις άμβλυνσης της ανισότητας “μικραίνουν την πίττα”, οδηγούν σε πτώση της παραγωγής και μείωση της οικονομικής μεγέθυνσης· β. Η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας εμποδίζει τις όποιες δράσεις δικαιότερης διανομής και αναδιανομής εισοδήματος και πλούτου· γ. Δεν υπάρχει η δημοσιονομική δυνατότητα

για αύξηση των κοινωνικών παροχών. Στην πρώτη, πολύ συνηθισμένη, όπως εξετάσαμε και προηγούμενα, ένσταση, ο Atkinson, συνοπτικά, αντιπαραθέτει το επιχείρημα ότι μια μικρότερη πίττα δικαιότερα κατανεμημένη ενδέχεται να είναι προτιμότερη από μια μεγαλύτερη με τα σημερινά επίπεδα ανισότητας διότι οι δύο πλευρές –μέγεθος και διανομή- πρέπει να εξετάζονται σε συνδυασμό, υπολογίζοντας τόσο την έκταση της αποτελεσματικότητας που χάνεται όσο και τον τρόπο με τον οποίο αξιολογούνται κέρδη και ζημιές. Αν και ορισμένες από τις προτάσεις μπορεί να προκαλέσουν συρρίκνωση της πίττας, άλλες ενισχύουν την αποτελεσματικότητα. Παρότι το ενδεχόμενο αυτό δεν φαίνεται εφικτό στο πλαίσιο του τυπικού οικονομικού υποδείγματος των ανταγωνιστικών, πλήρως εκκαθαρισμένων αγορών, η εικόνα αλλάζει αν λάβουμε υπόψη ότι μπορεί να υπάρχει ατελής ανταγωνισμός και αγορές όπου η προσφορά και η ζήτηση προσδιορίζουν μόνο ένα φάσμα μισθών, όπου υπάρχει ανεργία και όπου ο ρόλος των θεσμών είναι σημαντικός (ό.π.: 353-355).

Όσον αφορά τη δεύτερη ένσταση, αυτή της παγκοσμιοποίησης, ο Atkinson εκτιμά ότι κατά βάθος τα ζητήματα που προκύπτουν είναι κυρίως πολιτικά και όχι οικονομικά. Παραδέχεται ότι στο σημερινό παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον τίθενται πολλοί περιορισμοί, υποστηρίζει, ωστόσο, ότι αυτοί οι περιορισμοί αφήνουν περιθώρια επιλογών. Οι επιπτώσεις στην έκταση της ανισότητας εξαρτώνται από την εσωτερική πολιτική και από τους όρους με τους οποίους αντιμετωπίζει κάθε χώρα την παγκόσμια οικονομία. Αυτός είναι άλλωστε ένας από τους λόγους για τους οποίους χώρες που αντιμετωπίζουν παρόμοιες εξωτερικές προκλήσεις παρουσιάζουν διαφορετικά επίπεδα ανισότητας. Ακόμα και περιορισμοί που δεν μπορούν να ξεπεραστούν σε επίπεδο εθνικού κράτους είναι δυνατόν να αντιμετωπιστούν μέσω διεθνών συνεργασιών και υπερεθνικών οργανισμών, όπως η Ε.Ε., αρκεί να δοθεί προτεραιότητα στις αναδιανεμητικές πολιτικές και στην εκπροσώπηση των συμφερόντων των εργαζομένων στα κέντρα λήψης των αποφάσεων (ό.π.:381-405). Απαντώντας, τέλος, στην ένσταση ότι δεν υπάρχει οικονομική δυνατότητα για επιπλέον κοινωνικές παροχές, ο Atkinson, μετά από μια σειρά υπολογισμών, καταλήγει ότι ακόμα και μια ουδέτερη για τα φορολογικά έσοδα εκδοχή των προτάσεών του θα οδηγούσε σε σημαντική μείωση της συνολικής φτώχειας και της παιδικής φτώχειας. Ωστόσο, σύμφωνα με τους ίδιους υπολογισμούς, η μείωση της ανισότητας που μπορεί να επιτευχθεί με συμβατική αναδιανομή μέσω φορολογίας και παροχών έχει συγκεκριμένα όρια, τα οποία μπορούν να ξεπεραστούν μόνο μέσω των προτάσεων που στοχεύουν να μειώσουν την εισοδηματική ανισότητα πριν από φόρους και μεταβιβαστικές πληρωμές. Η διασφάλιση πλήρους απασχόλησης, με δικαιότερη κατανομή των αμοιβών και της κατοχής κεφαλαίου αποτελούν ουσιώδη στοιχεία οποιασδήποτε στρατηγικής για τη μείωση της ανισότητας (ό.π.: 406-432).

3.3 Οι σύγχρονες μαρξιστικές προσεγγίσεις

Οι μεταρρυθμίσεις εντός και με πρωτοβουλία του καπιταλιστικού κράτους, όπως αυτές που προτείνουν θεωρητικοί όπως ο Piketty και ο Atkinson, αντιμετωπίζονταν ιστορικά τουλάχιστον με καχυποψία από τη μαρξιστική αριστερά, όπως άλλωστε διαπιστώσαμε στην αναφορά μας στις απόψεις των νεομαρξιστών των δεκαετιών 1970-1980. Συχνά οι αντιδράσεις αυτές συνδέονται με το θεμελιώδες δίλημμα “μεταρρύθμιση ή επανάσταση”, το οποίο κυριάρχησε το μεγαλύτερο μέρος του 20ου αιώνα, περικλείοντας και ταυτόχρονα διαχωρίζοντας την αριστερά στις διάφορες εκδοχές της. Τούτο το δίλημμα βασίζεται στη, για μεγάλο διάστημα κυρίαρχη, αντίληψη ότι οι αλλαγές στο παρόν σύστημα λειτουργούν ως απομάκρυνση από την επανάσταση και επί της ουσίας την αναβάλλουν (Σπουρδαλάκης, 2021: 77). Η δε επανάσταση γίνεται κατανοητή ως μια απότομη ρήξη με τους υπάρχοντες θεσμούς και τις υπάρχουσες κοινωνικές δομές μέσω της κατάληψης της κρατικής εξουσίας και την εγκαθίδρυση νέων μηχανισμών για τη συντριβή της εξουσίας που διατηρούσε η κυρίαρχη οικονομική τάξη (Ράιτ, 2012: 44). Ωστόσο, όπως πειστικά έχει τεκμηριώσει ο Erik Olin Wright (2018α: 485-502), μια στρατηγική οξείας ρήξης με τους υφιστάμενους θεσμούς στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες της Ευρώπης θα οδηγήσει σε ραγδαία επιδείνωση των υλικών συνθηκών διαβίωσης του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού για απροσδιόριστο χρονικό διάστημα και, ως εκ τούτου, ο σοσιαλισμός οποιασδήποτε μορφής δεν θα είναι μακροπρόθεσμα βιώσιμος τουλάχιστον ως μια δημοκρατική και εξισωτική οργάνωση των σχέσεων της κοινωνικής και οικονομικής εξουσίας. Άλλωστε, οι στρατηγικές της ρήξης ιστορικά οδήγησαν μάλλον σε έναν αυταρχικό κρατισμό παρά σε δημοκρατικό σοσιαλισμό.

Η αποτυχία της μιας αιχμής του διλήμματος, της “επανάστασης” δεν συνεπάγεται αυτόματα την επιτυχία της άλλης αιχμής, της “μεταρρύθμισης”. Οι πολιτικές της σοσιαλδημοκρατίας, ακόμα και στις καλύτερες στιγμές της, αν και οδήγησαν σε έναν πιο ανθρώπινο καπιταλισμό, με λιγότερη φτώχεια, ανασφάλεια και ανισότητα, το έκαναν με τρόπους που σταθεροποίησαν τον καπιταλισμό και άφησαν ανέπαφο το σκληρό πυρήνα της εξουσίας του κεφαλαίου, την αντίσταση του οποίου δεν κατάφεραν να υπερνικήσουν (Ράιτ, 2012:46). Σε αυτό το σημείο αξίζει να τονιστεί μια σημαντική ένσταση, από μαρξιστική σκοπιά, στον τρόπο που γίνεται αντιληπτή η έννοια “κεφάλαιο” από σοσιαλδημοκράτες οικονομολόγους όπως ο Piketty και ο Atkinson. Όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από την εξέταση των προτάσεων των τελευταίων, το κεφάλαιο έχει για την ανάλυσή τους μια φύση κυρίως περιουσιακή: είναι το σύνολο της περιουσίας των ευπόρων. Ωστόσο, για τη μαρξιστική σκέψη, η έννοια του κεφαλαίου έχει έναν βαθύτερο χαρακτήρα. Όπως αναφέρει ο Γάλλος οικονομολόγος Frederic Lordon (2015) στη σκληρή κριτική του στο έργο του Piketty “*Το Κεφάλαιο τον 21ο αιώνα*”:

“Για τον Μαρξ, το κεφάλαιο είναι κάτι το εντελώς διαφορετικό: είναι ένας τρόπος παραγωγής, δηλαδή μια κοινωνική σχέση. Μια πολύπλοκη κοινωνική σχέση η οποία –κι εδώ βρίσκεται η καρδιά ολόκληρου του ζητήματος- στη νομισματική σχέση των απλά εμπορευματοποιημένων κοινωνιών προσθέτει τη μισθωτή σχέση που διαρθρώνεται γύρω από την ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής καθώς και την εντυπωσιακή νομική ψευδαίσθηση περί «ελεύθερου εργαζόμενου», όταν ο εργαζόμενος στερείται οποιασδήποτε δυνατότητας να αναπαράγει ο ίδιος την υλική βάση της ύπαρξής του και, για να επιβιώσει, ρίχνεται στην αγορά εργασίας κι αναγκάζεται να «απασχοληθεί» και να θέσει τον εαυτό του κάτω από την εξουσία του εργοδότη, κάτω από μια σχέση ιεραρχικής εξάρτησης. Αυτό είναι το κεφάλαιο, κι όχι μονάχα το hit-parade των βαθύπλουτων που καταρτίζει κάθε τόσο το περιοδικό Fortune”.

Ως εκ τούτου, η στενή περιουσιακή οπτική του κεφαλαίου περιορίζει τις αρνητικές συνέπειες που εκείνο έχει στους εργαζόμενους μόνο στις ανισότητες στην κατανομή του πλούτου υποτιμώντας, αν όχι αποκρύπτοντας, τους καταναγκασμούς στους οποίους υπόκειται η μισθωτή εργασία και τη σχέση εκμετάλλευσης που τη συνδέει με το κεφάλαιο. Η εκμεταλλευτική αυτή σχέση, όπως εκφράζεται στη συνεχή πίεση για αύξηση της παραγωγικότητας, στην εργασιακή επισφάλεια, στην απειλή της απόλυσης κλπ. αποτέλεσε την περίοδο της “χρυσής τριακονταετίας” καθημερινή πραγματικότητα για μεγάλα τμήματα των εργαζομένων ακόμα και στις αναπτυγμένες οικονομίες της Δυτικής Ευρώπης. Ευκρινή χαρακτηριστικά αυτής της συνθήκης συναντάμε στις περιγραφές του κοινωνιολόγου Didier Eribon (2020: 84) για τα βιώματα της οικογένειάς του, τις δεκαετίες 1960-1970, στη βιομηχανική πόλη Ρενς στη Βορειοδυτική Γαλλία:

“Σήμερα, κοιτάζω τη μητέρα μου και μένω άναυδος παρατηρώντας το συγκεκριμένο- το σωματικό- νόημα της κοινωνικής ανισότητας: είναι σακατεμένη από τους πόνους που προκάλεσε η βαριά εργασία επί σχεδόν δεκαπέντε χρόνια, όρθια στην αλυσίδα παραγωγής να τοποθετεί καπάκια σε γυάλινα βάζα, με δικαίωμα να την αντικαταστήσουν δέκα λεπτά το πρωί και δέκα λεπτά το απόγευμα για να πάει στην τουαλέτα. Ακόμα και η λέξη ανισότητα ηχεί σαν ευφημισμός που αποκρύπτει την αλήθεια, την ωμή βία της εκμετάλλευσης”.

Εκτός από το ζήτημα της ανάδειξης της εκμεταλλευτικής σχέσης, σοβαρές ενστάσεις υπάρχουν από μαρξιστική σκοπιά και για τον ίδιο το χαρακτήρα του μεταπολεμικού κοινωνικού κράτους. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο David Harvey (2015: 272):

“το κράτος πρόνοιας που προέκυψε μετά τον πόλεμο κάθε άλλο παρά ήταν σοσιαλιστικό. Το χαρακτήριζαν έντονα στοιχεία μεροληψίας απέναντι στις γυναίκες και ήταν πατερναλιστικό, ακόμα και φιλοκαπιταλιστικό στο βαθμό που αντιμετώπιζε την πελατεία του με υποτιμητικό, σκληρό και γραφειοκρατικό τρόπο”.

Υπό αυτό το πρίσμα, καθίσταται κρίσιμο οι μεταρρυθμίσεις που εφαρμόζονται ή σχεδιάζονται από μια αριστερή κυβέρνηση να μην αναπτύσσονται με τρόπους που αποκαθιστούν την ηγεμονία του κεφαλαίου. Σε μια τέτοια κατεύθυνση, εισάγονται από θεωρητικούς του μαρξιστικού χώρου οι έννοιες “μη ρεφορμιστικές” (Gorz) ή “επαναστατικές” μεταρρυθμίσεις (Harvey) ή “ρεαλιστικές ουτοπίες” (Wright), οι οποίες όχι απλά βελτιώνουν τις συνθήκες διαβίωσης του λαού αλλά αλλάζουν σημαντικά την ισορροπία ισχύος. Θα μπορούσαμε εδώ να παρατηρήσουμε ότι ένας τέτοιος προσδιορισμός των επιθυμητών μεταρρυθμίσεων “συνομιλεί” σε θεωρητικό επίπεδο με τις επεξεργασίες της θεωρίας των πόρων εξουσίας και ιδιαίτερα με την τυπολογία των Andersen et.al. σχετικά με τον χαρακτήρα των εφαρμοζόμενων πολιτικών, οι οποίες ενισχύουν την ισχύ των εργαζόμενων τάξεων και χωρίς απαραίτητα να οδηγούν από μόνες τους στη συντριβή του καπιταλισμού, οικοδομούν τη δύναμη, τη συνοχή και τις ικανότητες τους να διεκδικήσουν ευρύτερες και βαθύτερες αλλαγές από ότι είναι πιθανό σήμερα (Maheret.al., 2020: 4, Σπουρδαλάκης, 2021: 79). Σύμφωνα, άλλωστε, με τον Seth Ackerman, διδάκτορα ιστορίας του πανεπιστημίου Κορνέλ της Νέας Υόρκης, ήδη από τον 19ο αιώνα ο Μαρξ είχε συλλάβει την ενδημική τάση του κεφαλαίου να παράγει εναντίον του μεταρρυθμιστικά κινήματα τα οποία οδηγούν στην ενίσχυση της πολιτικής δύναμης και του συναισθήματος αυτενέργειας της εργατικής τάξης. Κορυφαία περίπτωση τέτοιου είδους μεταρρυθμίσεων αποτέλεσε ο αγγλικός νόμος για το δεκάωρο, ο οποίος περιόριζε τη διάρκεια της εργάσιμης μέρας προσφέροντας τεράστια σωματικά, ηθικά και πνευματικά οφέλη στους εργοστασιακούς εργάτες. Ο συγκεκριμένος νόμος εκτός από μια μεγάλη πρακτική επιτυχία αποτέλεσε νίκη της κοινωνικής παραγωγής που ελέγχεται από την κοινωνική πρόνοια, η οποία αποτελεί την πολιτική οικονομία της εργατικής τάξης, απέναντι στην τυφλή κυριαρχία της προσφοράς και της ζήτησης που αποτελούν την πολιτική οικονομία της αστικής τάξης (Άκερμαν, 2023).

Σε ένα αντίστοιχο πλαίσιο αναγνώρισης της σημασίας των μεταρρυθμίσεων σε αντικαπιταλιστική κατεύθυνση, οι πολιτικές ενίσχυσης του κοινωνικού κράτους που προσφέρουν υλικά οφέλη και βελτιώνουν τις ζωές των ανθρώπων αποτελούν, σύμφωνα με τους Stephen Maher, Sam Gindin και Leo Panitch, το πρώτο ουσιαστικό βήμα για την εμπέδωση της εκλογικής επιτυχίας μιας αριστερής κυβέρνησης. Ένα επιπλέον βήμα, το οποίο θα μπορούσε να ανοίξει μονοπάτια σε μία μελλοντική δομική αλλαγή, θα μπορούσε, αφενός, να είναι οι δημόσιες επενδύσεις σε υποδομές, μέσα μαζικής

μεταφοράς και υπηρεσίες κοινής ωφέλειας και αφετέρου, η διεύρυνση της οικονομικής δημοκρατίας. Η συγκεκριμένη προσέγγιση οριοθετείται από απόψεις περί “συμμετοχικού σοσιαλισμού”, συχνά κυρίαρχες σε αρκετά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα του δυτικού κόσμου, οι οποίες συνδέουν την οικονομική δημοκρατία με τη συμμετοχή των εργαζομένων στα κέντρα λήψης των αποφάσεων ή ακόμα και τη μετοχική σύνθεση των μεγάλων καπιταλιστικών επιχειρήσεων. Οι απόψεις αυτές υποθέτουν ότι η εταιρεία μπορεί να εξισορροπήσει διαφορετικά συμφέροντα, τα οποία δεν είναι υποχρεωτικά αλληλοσυγκρουόμενα, παραβλέποντας το γεγονός ότι οι εταιρείες δεν αποτελούν αμερόληπτους διαιτητές ανάμεσα σε διαφορετικούς “ενδιαφερόμενους” αλλά αποκρυσταλλώσεις της καπιταλιστικής ισχύος. Ανεξάρτητα από το ποιος βρίσκεται σε διευθυντικές θέσεις, η λειτουργία της εταιρείας στο ανταγωνιστικό καπιταλιστικό πλαίσιο οδηγεί σε πίεση των μισθών προς τα κάτω αυξάνοντας την οικονομική ανισότητα και την επισφάλεια. Η εξέλιξη αυτή δεν μπορεί να αποτραπεί παρά μόνο με οργανωμένους εργατικούς αγώνες ενάντια στην καπιταλιστική εκμετάλλευση, διεκδικώντας την όσο το δυνατόν αποτελεσματικότερη κατανομή κεφαλαίων εντός της επιχείρησης καθώς και σε ολόκληρη την οικονομία στο σύνολό της. Η προσέγγιση των Maher et.al. στέκεται εξίσου κριτικά και απέναντι σε στρατηγικές που στοχεύουν στον εκδημοκρατισμό της οικονομίας μέσω της ανάπτυξης εγχειρημάτων της ΚΑΟ. Θεωρεί ότι εξωτερικές πιέσεις και εσωτερικές δυναμικές μπορούν να περιορίσουν τα συνεταιριστικά εγχειρήματα σε χώρους επίτευξης ενός διαφορετικού τρόπου ζωής ή σε συμβατικές επιχειρήσεις, έστω, περισσότερο εξισωτικές. Εάν τα εγχειρήματα αυτά δεν αποτελούν τμήμα ενός κοινωνικού κινήματος που επιδιώκει ευρύτερες αλλαγές -δεσμεύοντας ένα μέρος των εσόδων και των ενεργειών τους στην πολιτική παιδεία και την ταξική οργάνωση- ο σοσιαλιστικός αντίκτυπός τους θα είναι περιθωριακός (Maher et.al., 2020: 8-13).

Ως εξ αυτών, επίκεντρο των πολιτικών εκδημοκρατισμού της οικονομίας για τη συγκεκριμένη προσέγγιση μπορούν να αποτελούν μόνο οργανισμοί οι οποίοι δεν κινούνται εντός της λογικής του ανταγωνισμού και της καπιταλιστικής κερδοφορίας ενώ διαθέτουν σε ένα βαθμό αυτονομία από τις πιέσεις της αγοράς. Σ’ αυτό το πλαίσιο, η δέσμευση για καθολική παροχή βασικών κοινωνικών υπηρεσιών θα μπορούσε να ανοίξει μια ευρύτερη συζήτηση για τον τρόπο με τον οποίο οι οργανισμοί που βρίσκονται υπό κρατικό έλεγχο στην εκπαίδευση, στην υγεία και στις κοινωνικές υπηρεσίες και απασχολούν σχεδόν διπλάσιο αριθμό ανθρώπων από τη βιομηχανία, θα μπορούσαν να λειτουργούν δημοκρατικά. Στο βαθμό που οι ιεραρχίες για τους εργαζομένους σ’ αυτούς τους τομείς διαβρώνονται και καθιερώνονται νέες θεσμικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων που παρέχουν τις υπηρεσίες και σ’ αυτούς που ωφελούνται από αυτές, τα παραδείγματα εναλλακτικών των καπιταλιστικών σχέσεων και πρακτικών γίνονται συγκεκριμένα ενώ δημιουργείται

ενθουσιασμός για την εξάπλωση τους. Η εμβάθυνση της δημοκρατίας σε αυτούς τους εργασιακούς χώρους μπορεί να αναδείξει τι μπορεί να καταφέρει η απο-ιδιωτικοποίηση (Maheret.al., 2020: 13-14).

Οι μεταρρυθμίσεις που συνδέονται με τον εκδημοκρατισμό της οικονομίας αποτελούν ουσιαστικό στοιχείο μιας σοσιαλιστικής στρατηγικής και για τον Erik Olin Wright. Αφετηρία της σκέψης του Αμερικανού κοινωνιολόγου είναι η παραδοχή ότι σε κάθε οικονομικό σύστημα περιλαμβάνονται τρεις μορφές εξουσίας, οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους με διαφορετικούς τρόπους και αντιστοιχίζονται σε τρεις ιδεότυπους κοινωνικών-οικονομικών δομών στη βάση της διασύνδεσης μεταξύ των μορφών ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής και εξουσίας στην οικονομική δραστηριότητα. Οι τρεις αυτοί ιδεότυποι είναι: α. Ο καπιταλισμός, μια οικονομική δομή εντός της οποίας τα μέσα παραγωγής αποτελούν ιδιωτική ιδιοκτησία και η οικονομική δραστηριότητα ελέγχεται μέσω της άσκησης οικονομικής εξουσίας· β. Ο κρατισμός, μια οικονομική δομή εντός της οποίας τα μέσα παραγωγής αποτελούν ιδιοκτησία του κράτους και η οικονομική δραστηριότητα ελέγχεται μέσω της άσκησης της κρατικής εξουσίας και γ. Ο σοσιαλισμός, μια οικονομική δομή εντός της οποίας τα μέσα παραγωγής αποτελούν κοινωνική ιδιοκτησία και η οικονομική δραστηριότητα ελέγχεται μέσω της άσκησης της “κοινωνικής εξουσίας”. Τα τρία αυτά είδη οικονομικών δομών συνδυάζονται πάντοτε με διάφορους περίπλοκους τρόπους. Αποτελούν υβρίδια που διαφέρουν ανάλογα με τον βαθμό αλληλεπίδρασης αυτών των διαφορετικών μορφών εξουσίας. Ακολουθώντας αυτόν το τρόπο σκέψης η δυαδική αντίληψη του καπιταλισμού ενάντια στο σοσιαλισμό εγκαταλείπεται ενώ η πιθανότητα πραγμάτωσης του δεύτερου εξαρτάται από τη μεγέθυνση και την εδραίωση του σοσιαλιστικού στοιχείου του υβριδίου έναντι των άλλων δύο. Πιο συγκεκριμένα, όσο μεγαλύτερος είναι ο βαθμός ενδυνάμωσης της κοινωνικής εξουσίας πάνω στην ιδιοκτησία, τη χρήση και τον έλεγχο των οικονομικών πόρων και των δραστηριοτήτων, τόσο περισσότερο μπορούμε να περιγράψουμε μια οικονομία ως σοσιαλιστική (Ράιτ, 2012: 22-23, Wright, 2018α: 218).

Στο πλαίσιο αυτό ο Wright προτείνει μια σειρά θεσμικών διακανονισμών, ρεαλιστικών ουτοπιών, ενδυνάμωσης της κοινωνικής εξουσίας που μπορούν να ταξινομηθούν σε τρεις ευρύτερες ομάδες κάθε μία από τις οποίες αντιστοιχεί σε διαφορετικές παραδόσεις κοινωνικοοικονομικού μετασχηματισμού. Έτσι, στις εν λόγω προτάσεις περιλαμβάνονται στοιχεία τόσο από την παράδοση του επαναστατικού σοσιαλισμού, όσο και από εκείνες του αναρχισμού και της σοσιαλδημοκρατίας, οι οποίες ιστορικά αντανακλούν, αντιστοίχως, σε τρεις διαφορετικές στρατηγικές των αντικαπιταλιστικών κοινωνικών κινημάτων που υπήρξαν μεταξύ τους ανταγωνιστικές: τη στρατηγική της ρήξης, τη στρατηγική των ρωγμών και τη συμβιωτική στρατηγική. Δεδομένης της

αποτυχίας της κάθε μιας ξεχωριστά να οδηγήσει σε έναν δημοκρατικό και εξισωτικό σοσιαλισμό, ο Wright επιδιώκει να προσεγγίσει τις στρατηγικές αυτές όχι ως ανταγωνιστικές αλλά ως εναλλακτικές που η κάθε μία από τη δική της πλευρά μπορεί να επεκτείνει τον θεσμικό διακανονισμό των εναλλακτικών χειραφέτησης απέναντι στον καπιταλισμό σε διαφορετική κατεύθυνση λειτουργώντας συμπληρωματικά. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο δέσμευσης στον θεσμικό πλουραλισμό και την ετερογένεια προτείνεται η προώθηση εργατικών συνεταιρισμών και τοπικά σχέδια κοινωνικής οικονομίας, τράπεζες και επιχειρήσεις που διευθύνονται από το κράτος, σοσιαλδημοκρατική ρύθμιση του τρόπου λειτουργίας των εταιρειών, αλληλέγγυα μοντέλα χρηματοδότησης, δημοτικός συμμετοχικός προϋπολογισμός κ.ά. Αν και η κάθε μία από αυτές τις δράσεις ενδυνάμωσης της κοινωνικής εξουσίας ξεχωριστά μπορεί να είναι σχεδόν συμβατή με τη διατήρηση της καπιταλιστικής κυριαρχίας αν γίνει δυνατή η ταυτόχρονη εφαρμογή τους τότε το σωρευτικό αποτέλεσμα θα μπορούσε να είναι ένας ποιοτικός μετασχηματισμός που θα οδηγούσε στην αναγωγή του σοσιαλισμού στην κυρίαρχη μορφή σχέσεων εντός ενός σύνθετου οικονομικού υβριδίου (Ράιτ, 2012: 42, 49).

Στην πράξη, στο επίπεδο της οικονομίας η πλουραλιστική αυτή διευθέτηση μπορεί να επιτευχθεί μέσω της συμμετοχής των εργαζομένων στα συμβούλια διοίκησης των επιχειρήσεων, σε μια κατεύθυνση σταδιακής αύξησης του μεριδίου τους σε αυτές, όσο και με την ανάπτυξη της κοινωνικής και συνεταιριστικής οικονομίας. Προκειμένου να υποστηρίξει τη λειτουργία αυτού του τομέα της οικονομίας, το κράτος αναθέτει στους φορείς του την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών που το ίδιο δεν αναλαμβάνει. Οι συνεταιρισμοί χρηματοδοτούνται έμμεσα από το κράτος, μέσω ενός καθολικού βασικού εισοδήματος για όλους τους πολίτες, το οποίο θα επιτρέψει στα συνεταιρισμένα μέλη να καλύπτουν τις βασικές ανάγκες τους το κρίσιμο αρχικό διάστημα της λειτουργίας των εγχειρημάτων τους. Το καθολικό βασικό εισόδημα αποτελεί σημαντικό στοιχείο της σοσιαλιστικής στρατηγικής που προτείνει ο Wright αφού επιτελεί τις εξής λειτουργίες: α. Αμβλύνει έναν από τους βασικούς καταναγκασμούς του καπιταλισμού εφόσον οι εργαζόμενοι, παρότι παραμένουν αποξενωμένοι από τα μέσα παραγωγής, δεν αποξενώνονται από τα μέσα της επιβίωσής τους· β. Είναι πιθανό να παράγει περισσότερη ισότητα στις αγορές εργασίας· γ. Αντιμετωπίζει άμεσα και μαζικά τη φτώχεια αποφεύγοντας τις παθογένειες που δημιουργεί μια πολιτική που βασίζεται στον έλεγχο των πόρων των δικαιούχων· δ. Επιτρέπει την αναγνώριση της κοινωνικής αξίας μιας σειράς αποεμπορευματοποιημένων δραστηριοτήτων, όπως η παροχή υπηρεσιών φροντίδας· ε. Μπορεί να ισχυροποιήσει την ελευθερία επιλογών των εργαζομένων και τα συμφέροντα της οργανωμένης εργασίας συμβάλλοντας σε ένα ευρύτερο πρόγραμμα κοινωνικής χειραφέτησης (Wright, 2018: 350-355).

Ο Wright θεωρούσε ότι αυτό το είδος του σύνθετου, σταδιακού κοινωνικού μετασχηματισμού, προσομοιάζει με την ανάπτυξη του καπιταλισμού μέσα από τη φεουδαρχία έχοντας στόχο την υπονόμευση του καπιταλισμού με διάφορες μορφές κοινωνικής δράσης, οι οποίες δραπετεύουν, από τον καπιταλισμό, αντιστέκονται σε αυτόν, τον τιθασιεύουν και τον εξαρθρώνουν, χωρίς να εστιάζονται στην κεντρική κρατική εξουσία. Η θεωρία αυτή, σύμφωνα με τον Therborn, εμπλουτίζει τις θεωρητικές και πρακτικές προσεγγίσεις και διευρύνει την οπτική της Αριστεράς. Ωστόσο, τονίζει ο Σουηδός μαρξιστής κοινωνιολόγος (Θέρμπορν, 2023):

“ Ο ιστορικός παραλληλισμός του καπιταλισμού και του σοσιαλισμού που υπάρχει στο έργο του (Wright) υποτιμά τον ρόλο της κρατικής βίας και εξουσίας στην ανάπτυξη του καπιταλισμού μέσω των αστικών επαναστάσεων, και πολύ περισσότερο τον ρόλο της πολιτικής εξουσίας και της βίας στην υφαρπαγή συλλογικών κοινοτήτων, στην αποικιακή εκμετάλλευση, στους διακρατικούς πολέμους με τα κρίσιμα από ιστορικής πλευράς αποτελέσματά τους, καθώς και στη διατήρηση της εργασιακής πειθαρχίας. Επιπλέον, πρέπει να αναγνωρίσουμε την πολύ μεγαλύτερη σημασία που έχει σήμερα το κράτος για τη δυναμική του καπιταλισμού, σε σύγκριση με τον περασμένο αιώνα. Η ψηφιακή επανάσταση, για παράδειγμα, ξεκίνησε από τον αμερικανικό στρατό. Ο σημερινός χρηματοπιστωτικός καπιταλισμός διατηρείται σε λειτουργία από τις πολιτικές και τις παρεμβάσεις του κράτους και των κρατικών τραπεζών. Η υγειονομική περίθαλψη και η εκπαίδευση που χρηματοδοτούνται από τη φορολογία έχουν γίνει πλέον “κατηγορίες περιουσιακών στοιχείων” (asset classes) για τη συσσώρευση εταιρικού κεφαλαίου. Ο μετριασμός των, αναπόφευκτων πλέον, κλιματικών καταστροφών εξαρτάται σε κρίσιμο βαθμό από κρατικές και διακρατικές δράσεις”.

Ο ρόλος του σύγχρονου κράτους τονίζεται ιδιαίτερα και από τον David Harvey στην ανάλυσή του για τον νεοφιλελευθερισμό καθώς διαπιστώνει ότι ήταν το κράτος εκείνο που διαμόρφωσε το θεσμικό πλαίσιο για την επικράτησή του μέσω της εξασφάλισης ισχυρών ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων, ελεύθερων αγορών και ελεύθερου εμπορίου, τη δημιουργία νέων πεδίων κερδοφορίας για το κεφάλαιο σε τομείς όπως η εκπαίδευση και η υγεία αλλά και τη σταδιακή ανάκληση των κατακτήσεων των εργαζομένων των προηγούμενων δεκαετιών (Harvey, 2007:24). Οι κατακτήσεις αυτές που αποτέλεσαν τη βάση ενός ικανοποιητικού κοινωνικού μισθού και ανακλήθηκαν σταδιακά από το νεοφιλελευθερισμό καθώς και η επανεμπορευματοποίηση μιας σειράς κοινωνικών αγαθών συντελέστηκαν στο πλαίσιο μιας διαδικασίας που ο Harvey

χαρακτηρίζει ως “συσσώρευση δια της υπεξαιρέσεως”⁴, την οποία παρομοιάζει με τη διαδικασία “πρωταρχικής συσσώρευσης” του κεφαλαίου που ανέλυσε ο Μαρξ στον Α΄ τόμο του *Κεφαλαίου* (Harvey, 2015:124). Η επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού όξυνε την ανισότητα, η οποία ωστόσο αποτελεί, σε κάθε περίπτωση, θεμελιακή συνθήκη για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Όπως εξηγεί ο Harvey (ό.π.: 282):

“Η ανισότητα απορρέει από το απλό γεγονός ότι το κεφάλαιο οικοδομείται ιστορικά και κοινωνικά ως τάξη που κυριαρχεί πάνω στους εργαζόμενους. Η κατανομή του εισοδήματος και του πλούτου ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία πρέπει να είναι άνιση για να αναπαράγεται το κεφάλαιο. Η ισότητα στην κατανομή πλούτου και εισοδημάτων και το κεφάλαιο είναι πράγματα ασυμβίβαστα”.

Ωστόσο, η όξυνση των ανισοτήτων μπορεί να αποτελέσει το πεδίο διαμόρφωσης μιας συστημικής κρίσης, είτε διότι οι πολιτικές λιτότητας μειώνουν την ενεργό ζήτηση και την παραγωγή κέρδους παράγοντας ανισορροπία ανάμεσα στην παραγωγή και την πραγματοποίηση της αξίας, είτε διότι τα παράδεκτα υψηλά επίπεδα ανισότητας ενδέχεται να πυροδοτήσουν κοινωνική δυσαρέσκεια και επαναστατικά κινήματα. Ως εκ τούτου, μια μείωση του σημερινού επιπέδου ανισότητας όχι μόνο δεν αμφισβητεί την αναπαραγωγή του κεφαλαίου αλλά καθίσταται αναγκαία για τη ίδια τη επιβίωσή του. Παρ’ όλα αυτά, σύμφωνα με τον Harvey, αν η θεωρία ότι οι ανισότητες στο εισόδημα και στον πλούτο είναι απαραίτητες για το κεφάλαιο είναι σωστή, τότε κάποια στιγμή οι συνεχείς μεταρρυθμίσεις για τη μείωσή τους θα αποκτήσουν έναν επαναστατικό χαρακτήρα, απειλώντας την αναπαραγωγή του κεφαλαίου: “ένα κίνημα μεταρρύθμισης με άξονα τη μείωση της κοινωνικής ανισότητας μπορεί να γίνει η αιχμή για τον επαναστατικό μετασχηματισμό” (ό.π.:297).

Ένα τέτοιο κίνημα χειραφέτησης θα πρέπει να έχει στην αιχμή του διεκδικήσει για διεύρυνση των δημόσιων χώρων στις πόλεις, φθηνότερες και καλύτερες κατοικίες, παιδεία, φροντίδα υγείας και κοινωνικές υπηρεσίες για όλους. Η πολιτική δράση για την προστασία και τη διεύρυνση της ροής των δημοσίων αυτών αγαθών χρειάζεται, ωστόσο, να επεκτείνεται έτσι ώστε οι πολίτες να οικειοποιηθούν αυτά τα αγαθά και να τα καταστήσουν πράγματι δημόσια. Σύμφωνα με τον Harvey, είναι απαραίτητη η διάκριση μεταξύ των δημοσίων αγαθών που ερμηνεύονται ως παραγωγικές κρατικές δαπάνες και εκείνων που αντιμετωπίζονται ως “κοινά”, παράλληλα, δηλαδή, συλλογικά και μη εμπορευματοποιημένα, εκτός της λογικής της ανταλλαγής ή των εκτιμήσεων της αγοράς.

⁴Κυριότερους μηχανισμούς αυτής της διαδικασίας συσσώρευσης αποτελούν οι ιδιωτικοποιήσεις δημόσιων επιχειρήσεων και πλουτοπαραγωγικών πηγών, η εμπορευματοποίηση κάθε δημόσιου αγαθού, η ασυδοσία του χρηματιστικού κεφαλαίου, η υπερδιόγκωση του ιδιωτικού και του δημόσιου χρέους, η αναδιανομή του κοινωνικού πλούτου υπέρ των πλουσίων μέσω της φορολογίας κ.λπ. (Παπακωνσταντίνου, 2008)

Στο πλαίσιο μιας τέτοιας διάκρισης, τα δημόσια αγαθά γίνονται κοινά όταν οι κοινωνικές δυνάμεις τα οικειοποιούνται, τα προστατεύουν ή τα ενισχύουν με σκοπό το αμοιβαίο όφελος (Harvey, 2013:146-147).

Η ιδέα της διεύρυνσης των κοινών ως σημαντικό στοιχείο για αντικαπιταλιστική κριτική και πολιτική δράση συνδέεται με μια σειρά επιχειρημάτων και αντιπαραθέσεων σχετικά με τη δημιουργία και την αξιοποίηση των κοινών ιδιοκτησιακών πόρων. Τις δεκαετίες κυριαρχίας του νεοφιλελευθερισμού, χρησιμοποιείται ως αδιάψευστο επιχείρημα της ανώτερης αποτελεσματικότητας των δικαιωμάτων ατομικής ιδιοκτησίας όσον αφορά τη χρήση της γης και των πόρων, και, ως εκ τούτου, ως αδιάψευστη νομιμοποίηση της ιδιωτικοποίησης, το κλασικό άρθρο του Garret Hardin με τίτλο “The Tragedy of Commons” (“Η τραγωδία των κοινών”). Σε αυτό το άρθρο ο Hardin ισχυρίζεται ότι η συλλογική ιδιοκτησία οδηγεί νομοτελειακά στην υποβάθμιση και εν τέλει στην καταστροφή των πόρων. Η λύση την οποία προκρίνει επιβάλλει την απόδοση των περιουσιακών δικαιωμάτων των κοινών πόρων είτε σε ιδιώτες, κυρίως, είτε στο κράτος. Έναντι αυτών των βεβαιοτήτων, η βραβευμένη με Νόμπελ Οικονομίας (2009) Αμερικανίδα πολιτική οικονομολόγος, Elinor Ostrom, στο βιβλίο της “*Governing the Commons*”, πρότεινε μια τρίτη μορφή διακυβέρνησης, τα λεγόμενα “κοινά”, στο πλαίσιο των οποίων τα περιουσιακά δικαιώματα αποδίδονται στην κοινότητα των χρηστών. Εκείνοι, αναπτύσσοντας μεταξύ τους σχέσεις εμπιστοσύνης, συνεργασίας και αμοιβαιότητας, μοιράζονται την εξουσία και την ευθύνη της συνδιαχείρισης, διαμορφώνουν κανόνες πρόσβασης και χρήσης αλλά και ελεγκτικούς μηχανισμούς επιβολής των κανόνων αυτών. Με αυτόν τον τρόπο, η Ostrom πίστευε ότι μπορούν να ξεπεραστούν οι παθογένειες των ιδιωτικοποιημένων ή κρατικοποιημένων δομών, οι οποίες, σύμφωνα με εμπειρικές μελέτες περιπτώσεων από όλο τον κόσμο, ακόμα και όταν εφαρμόζονται ικανοποιητικά, τείνουν να περιορίζουν τις δράσεις των πραγματικών χρηστών, καταστρέφουν το κοινωνικό κεφάλαιο στις τοπικές κοινότητες ζημιώνοντάς τες μακροπρόθεσμα, όπως και την κοινωνία στο σύνολο της (Ostrom, 2002).

Ο Harvey εκτιμά ότι απέναντι στις ληστρικές πρακτικές ατομικής ιδιοποίησης των κοινών και την εφαρμογή ενός δρακόντειου σχεδίου παγκόσμιας λιτότητας που αποτέλεσαν την απάντηση του κεφαλαίου στις συνθήκες παγκόσμιας κρίσης που επικράτησαν μετά το 2007, η αναβίωση μιας ρητορικής και μιας θεωρίας των κοινών αποκτά επιπλέον βαρύτητα, καθώς ο περιορισμός της κρατικής παροχής δημοσίων αγαθών ή η μετατροπή τους απλώς σε μέσο ατομικής συσσώρευσης, ενδέχεται να οδηγήσει στην ανάγκη αυτοοργάνωσης των πληθυσμών ώστε να δημιουργήσουν τα δικά τους κοινά σ' ένα πλαίσιο αντίστασης και αναζήτησης πιθανών πολιτικών αντικαπιταλιστικής μετάβασης. Στην εξεύρεση τέτοιων τρόπων οργάνωσης της παραγωγής, της διανομής, της

ανταλλαγής και της κατανάλωσης, ώστε να καλύπτονται οι ανθρώπινες επιθυμίες και ανάγκες και όχι αυτές του κεφαλαίου, ο “πλούσιος συνδυασμός μέσω”, όχι μόνο δημόσιων και ιδιωτικών, αλλά επίσης συλλογικών και συνεταιριστικών, εμφωλευμένων, ιεραρχικών και οριζόντιων, αποκλειστικών και ανοιχτών, όπως προσδιορίζει η Έλινορ Όστρομ, μπορεί να διαδραματίσει κρίσιμο ρόλο στο πλαίσιο ενός αντικαπιταλιστικού κινήματος (Harvey, 2013: 139,166-169).

Παρ' όλα αυτά, η ίδια η Όστρομ δεν λαμβάνει υπ' όψιν στις μελέτες της κανενός είδους κίνημα που να καταργεί την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων. Άλλωστε, για εκείνη, η καπιταλιστική κοινωνία είναι μια πλουραλιστική κοινωνία αρμονίας και συνύπαρξης τάξεων, τρόπων παραγωγής και τρόπων ζωής. Οι αυτοοργανωμένες και αυτοδιοικούμενες δομές δεν αποτελούν τον καλύτερο τρόπο οργάνωσης των κοινών αλλά μια ακόμα επιλογή μεταξύ της “συγκεντρωτικής ρύθμισης” και των “δικαιωμάτων πλήρους ιδιοκτησίας” ενώ υπάρχουν σημεία του έργου της στα οποία ισχυρίζεται ότι “συστηματικές εμπειρικές μελέτες έχουν δείξει ότι η ιδιωτική οργάνωση εταιριών που εμπορεύονται αγαθά, όπως η παροχή ηλεκτρισμού, οι μεταφορές και οι ιατρικές υπηρεσίες, έχει την τάση να είναι αποδοτικότερη από την κυβερνητική οργάνωση παρόμοιων εταιριών” (Όστρομ, 2002: 48). Μια ακόμα προβληματική πλευρά των προτάσεων της Όστρομ περί αποκεντρωμένης αυτονομίας εκκινεί από την αδυναμία να απαντηθεί το ερώτημα για τη διαχείριση των κοινών σε μεγάλη κλίμακα. Τα περισσότερα από τα παραδείγματα, στα οποία αναφέρεται η Αμερικανίδα οικονομολόγος, αφορούν τη συνετή διαχείριση των κοινών σε μικρές, τοπικές κλίμακες από ομάδες των εκατό περίπου ανθρώπων. Όσο όμως η κλίμακα αλλάζει, όσο τα ζητήματα αποκτούν περιφερειακή ή και παγκόσμια διάσταση, όπως π.χ. η υπερθέρμανση του πλανήτη, η φύση του προβλήματος των κοινών και οι προοπτικές ανεύρεσης λύσεων αλλάζουν δραματικά. Λύσεις που σε μια κλίμακα λειτουργούν ικανοποιητικά, όταν η κλίμακα αλλάζει παύουν να λειτουργούν ή, ακόμα χειρότερα, έχουν αποτελέσματα αρνητικά (Harvey, 2013: 139-140). Η Όστρομ, προκειμένου να δείξει ότι διαθέτει λύσεις για τα ζητήματα των κοινών για διαφορετικές κλίμακες, στην ομιλία της στην τελετή απονομής των βραβείων Νόμπελ, καταφεύγει στον υπότιτλο “Πολυκεντρική διακυβέρνηση περίπλοκων οικονομικών συστημάτων”, όπου θα διατυπώσει την ιδέα ότι “όταν μια πηγή κοινών πόρων συνδέεται στενά με ένα ευρύτερο κοινωνικο-οικολογικό σύστημα, οι ενέργειες της διακυβέρνησης οργανώνονται σε πολλαπλά εμφωλευμένα επίπεδα”, χωρίς προσφυγή σε κάποια μονοκεντρική ιεραρχική δομή. Αργότερα, σε ένα συνέδριο για την παγκόσμια κλιματική αλλαγή, με την ευκαιρία μελετών που αποδείκνυαν ότι η διανομή δημόσιων αγαθών είναι αποδοτικότερο να γίνεται σε μικρότερες διοικητικές μονάδες από ό,τι σε μητροπολιτικές μορφές μεγάλης κλίμακας, ανέπτυξε ακόμα διεξοδικότερα το επιχειρήμά της για τον εποικοδομητικό ρόλο των μικρότερων μονάδων, στο πλαίσιο των οποίων είναι ευκολότερο να οργανωθεί και να υλοποιηθεί συλλογική και

συνεργατική δράση με τη συμμετοχή ντόπιων κατοίκων. Το κρίσιμο ερώτημα που προκύπτει είναι με ποιον τρόπο μπορούν να οργανωθούν οι σχέσεις των μικρών αυτών ομάδων ώστε ένα σύστημα πολυκεντρικής διακυβέρνησης να λειτουργήσει χωρίς να εξυπηρετεί τον κυρίαρχο νεοφιλελεύθερο σχεδιασμό (ό.π.: 160-161).

Η απάντηση για την Ostrom και τον σύζυγό της Vincent Ostrom βρίσκεται σε έναν τρόπο που λειτουργεί ως μια “πολυκεντρική τάξη” στην οποία “πολλά στοιχεία είναι ικανά να κάνουν προσαρμογές, ιεραρχώντας τις μεταξύ τους σχέσεις μέσα σε ένα γενικό σύστημα κανόνων όπου κάθε στοιχείο δρα ανεξάρτητα από τα υπόλοιπα”. Το πρόβλημα που εντοπίζεται σε αυτή την πρόταση βρίσκεται στο ότι, στο πλαίσιο της ανεξαρτησίας ανάμεσα στις τοπικές μονάδες, μπορούν εύκολα να αναπαράγονται τα ταξικά προνόμια και η ταξική ισχύς. Άλλωστε, η αυτονομία και η αποκέντρωση αποτελούν βασικά μέσα δημιουργίας μεγαλύτερης ανισότητας στις νεοφιλελεύθερες ταξικές στρατηγικές κοινωνικής αναπαραγωγής. Η ύπαρξη κανόνων ανώτερης τάξης, όπως για παράδειγμα τα συνταγματικά δικαιώματα, που θα ρυθμίζουν τις σχέσεις ανάμεσα στις αυτόνομες κοινότητες, είναι σημαντική και απαραίτητη, ως αντίβαρο στην διεύρυνση των ανισοτήτων. Ως εκ τούτου, σύμφωνα με τον Harvey, είναι απαραίτητο να βρεθούν δημιουργικοί τρόποι ώστε να χρησιμοποιηθούν οι δυνάμεις της συλλογικής εργασίας για το κοινό καλό. Κάτι τέτοιο απαιτεί κοινωνική και πολιτική δράση σε δύο μέτωπα: το πρώτο θα κινείται στην κατεύθυνση υποχρέωσης του κράτους να παρέχει όλο και περισσότερο δημόσια αγαθά για δημόσιους σκοπούς ενώ, παράλληλα, στο δεύτερο μέτωπο, ολόκληροι πληθυσμοί θα αυτοοργανώνονται ώστε να μπορούν να ιδιοποιούνται, να χρησιμοποιούν και να συμπληρώνουν τα αγαθά αυτά με τρόπους που διευρύνουν και ενισχύουν τα χαρακτηριστικά των μη εμπορευματοποιημένων κοινών της αναπαραγωγής και του περιβάλλοντος (ό.π.: 161,170).

Συμπεράσματα

Η βαθιά αλλαγή προσανατολισμού, που χαρακτήρισε το νεοφιλελεύθερο κοινωνικό κράτος, επέφερε όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και οδήγησε πλατιά κοινωνικά στρώματα στη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό, επαναφέροντας την αναγκαιότητα αναζήτησης εναλλακτικών στρατηγικών στην κατεύθυνση της κοινωνικής αλλαγής. Σ’ αυτό το πλαίσιο, διαμορφώνονται προτάσεις από θεωρητικούς, τόσο της σοσιαλδημοκρατικής όσο και της μαρξιστικής παράδοσης, που έχουν στο επίκεντρό τους πολιτικές που συνδέονται με το κοινωνικό κράτος. Οι προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις συγκλίνουν στα εξής: στην εξασφάλιση στέγασης, υγείας, παιδείας, κοινωνικών παροχών και υπηρεσιών για όλους· στη διεύρυνση της οικονομικής δημοκρατίας· στη σημασία της αναδιανομής του εισοδήματος και του πλούτου και στον έλεγχο της

κυκλοφορίας του κεφαλαίου· όλα σε μια κατεύθυνση μείωσης των ανισοτήτων. Ρητά δε ή άρρητα, προϋποθέτουν για την εφαρμογή τους κυβερνήσεις της ευρύτερης αριστεράς.

Ωστόσο, απέναντι στη συνοχή και την πειστικότητα του κυρίαρχου νεοφιλελεύθερου σχεδίου, που συμπυκνώνεται στο τρίπτυχο “λιτότητα – ιδιωτικοποίηση - ατομική ευθύνη”, οι όποιες μεταρρυθμιστικές προτάσεις, όσο προωθημένες και να είναι, μοιάζουν κατακερματισμένες χωρίς συνεκτικό πλαίσιο και προοπτική. Ως εκ τούτου, φαίνεται να καθίσταται απαραίτητη η εμβάθυνση του διαλόγου ανάμεσα σε θεωρητικά και πολιτικά ρεύματα τα οποία, παρά τις διαφορές τους, είναι σημαντικό να διαμορφώσουν μια συγκροτημένη πρόταση απέναντι στο νεοφιλελευθερισμό. Η κοινωνική πολιτική αποτελεί ένα κρίσιμο πεδίο αυτού του διαλόγου εφόσον μπορεί να συμβάλλει στη βελτίωση του επίπεδου διαβίωσης των εργαζόμενων τάξεων και στην οικοδόμηση των απαραίτητων κοινωνικών συμμαχιών ενώ καλλιεργεί στους κοινωνικούς θεσμούς την αλληλεγγύη και την ισότητα, αξίες που αποτελούν ιστορικά το αντίπαλο δέος στον ανταγωνισμό, τον ατομισμό και την ιδιοτέλεια, στοιχεία που χαρακτηρίζουν τον υπάρχοντα κοινωνικό σχηματισμό.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Amin, A. Cameron, A. Hudson, R. (2002). *Placing the Social Economy*. London & New York: Routledge.

Esping-Andersen G., Freidland R., Wright E.O. (1976). *Modes of Class Struggle and the Capitalist State*.

Hadjimichalis C., Hudson R. (2007). Rethinking Local and Regional Development Implications for Radical Political Practice in Europe.

Maeckelbergh, M. (2011). “Doing is Believing: Prefiguration as Strategic Practice in the Alterglobalization Movement”, *Social Movement Studies*

Maher S., Gindin S., Panitch L.(2020). *Class Politics, Social Policies, Capitalist Constraints*.

Διαθέσιμο στο: socialistregister.com

Palier B. (2010). The Long Conservative Corporatist Road to Welfare Reforms στο Palier B. (επιμ.), *A Long Goodbye to Bismarck? The Politics of Welfare Reforms in Continental Europe*, Amsterdam University Press.

Papadopoulos A. (2018). *The “Swedish Model” and the financial- economic crisis in Sweden in the early 1990*. (Διπλωματική διατριβή). Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διπλωματικών Διατριβών

Pierson P. (1996). The New Politics of the Welfare State, *World Politics*:Vol. 48, No. 2.

Διαθέσιμο στο: <http://www.jstor.org/stable/25053959>

Sader E. (2008). *The Weakest Link? Neoliberalism in Latin America*.

Διαθέσιμο στο: <https://newleftreview.org>

Wright E.O. (2018). *How to be an anti-capitalist for the 21st Century*, Verso

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αδάμ, Σ. (2016). Κοινωνική οικονομία, εργασιακή ένταξη και κοινωνικός αποκλεισμός: η αναγκαιότητα αλλαγής παραδείγματος. Στο *Διαδρομές Κοινωνικής Εργασίας*, Δ.Π.Θ./Μοτίβο Εκδοτική

Αδάμ Σ. (2019). Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία και κοινωνικο-οικολογικός μετασχηματισμός, στο *Συνθέτοντας οραματικές αφηγήσεις για τον κοινωνικο-οικολογικό μετασχηματισμό*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Χάινριχ Μπελ Ελλάδας.

Άκερμαν Σ. (2023, Νοέμβριος 4-5). Ο αγώνας για μεταρρυθμίσεις είναι μέρος του αγώνα για τον σοσιαλισμό. Η Εποχή.

- Atkinson A.(2017). *Ανισότητα. Τι μπορεί να γίνει;* Καπλάνογλου Γ. (επιστ. Επιμ), Παπαϊωάννου Τ. (μτφρ), Αθήνα: Πατάκη
- Bauman Z. (2013). *Πλούτος και Ανισότητα. Μας ωφελεί όλους ο πλούτος των ολίγων;* Λαμπράκος Γ. (μτφρ). Αθήνα: Οκτώ
- Craib I. (2000). *Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία. Από τον Πάρσονς στον Χάμπερμας.* Λέκκας Π. (επιστ. Επιμ.). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Γράβαρης Δ. (2018). Δύο ιστορικές μορφές κοινωνικού κράτους, στο Σακελλαρόπουλος Θ., Οικονόμου Χ., Σκαμνάκης Χ., Αγγελάκη Μ. (επιμ.), *Κοινωνική Πολιτική*, Αθήνα: Διόνικος.
- Γριτζάς Γ., Καβουλάκος Κ., (2015), *Εναλλακτικοί οικονομικοί και πολιτικοί χώροι.* Εκδόσεις Κάλλιπος.
- Δημουλάς Κ. (2022). Κοινωνική πολιτική και κρίση: Η σοσιαλιστική στρατηγική, στο Τάσσης Χ. (επιμ.), *Σοσιαλισμός και πολιτική εξουσία σήμερα*, Αθήνα: Διόνικος.
- Esping- Andersen G. (2014). *Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού της ευημερίας*, Πετμεζίδου Μ. (επιστ. Επιμ.), Αθήνα: Τόπος.
- Εριμπόν Ντ. (2020). Επιστροφή στη Ρενς, μτφρ. Στεφάνου Γ., Αθήνα: Νήσος
- Holloway J. (2015). Η Κριτική Σκέψη Απέναντι στη Λερναία Ύδρα του Καπιταλισμού. *Void Network*. Διαθέσιμο στο: <https://voidnetwork.gr>
- Harvey D.(2013). *Εξεγερμένες Πόλεις. Από το δικαίωμα στην πόλη στην επανάσταση της πόλης.* Μτφρ. Χαλμούκου Κ., Αθήνα: ΚΨΜ
- Harvey D. (2015). *Δεκαεφτά αντιφάσεις και το τέλος του καπιταλισμού*, μτφρ. Αστερίου Ε., Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Θέρμπορν Γκ. (2023, Οκτώβριος 14-15). Το καπιταλιστικό κράτος και το διαφαινόμενο τέλος της παγκόσμιας δυτικής κυριαρχίας. Η Εποχή
- Ιακωβίδου, Ι. (2019). Το κίνημα ενάντια στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση
- Καβουλάκος, Κ.-Ι. (2018). "Κοινωνική αλληλέγγυα οικονομία, κρίση και κοινωνικά κινήματα" στο Ν. Σερντεδάκης, Στ. Τομπάζος (Επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κρίσης. Συγκρουσιακός κύκλος διαμαρτυρίας και θεσμικές εκβάσεις*, Αθήνα: Gutenberg.
- Καραμεσίνη Μ. (2019). Ανισότητες. Η μεγάλη πρόκληση, στο *Ανισότητες, νεοφιλελευθερισμός και ευρωπαϊκή ενοποίηση. Προοδευτικές απαντήσεις*, Αθήνα: Νήσος, Ινστιτούτο Πουλαντζάς.
- Κουζής Γ.(2022). *Η μεγάλη εργασιακή απορρύθμιση: Τα 30+χρόνια προς το ευέλικτο πρότυπο*, Αθήνα: Τόπος.
- Κωτσονόπουλος Λ. (2016). *Η χαμένη συναίνεση. Κοινωνικό κράτος, Καπιταλισμός, Δημοκρατία*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

- Laclau E., Mouffe Ch. (2021). Ηγεμονία και Σοσιαλιστική Στρατηγική. Προς μια ριζοσπαστική δημοκρατική πολιτική, μτφρ. Γαλανόπουλος Α., επιμ. Κιουπκιολής Α., Αθήνα: Εκδόσεις Επέκεινα
- Λαλιώτη Β. (2018). *Όψεις Συγκριτικής Κοινωνικής Πολιτικής*. Αθήνα: Τόπος
- Λαμπριανίδης Λ. (2021). Προκαταρκτικές σκέψεις για μια αριστερή στρατηγική της οικονομικής ανάπτυξης τον 21ο αιώνα, στο (επιμ.) Δουζίνας Κ., Μπαρτσίδης Μ. , *Αριστερή Κυβερνησιμότητα. Η εμπειρία του ΣΥΡΙΖΑ 2015-2019*, Αθήνα: νήσος, Ινστιτούτο Πουλαντζάς.
- Λάσκος Χ., Τσακαλώτος Ευ.(2011). *Από τον Κένυς στη Θάτσερ. Χωρίς επιστροφή. Καπιταλιστικές κρίσεις, Κοινωνικές Ανάγκες, Σοσιαλισμός*, Αθήνα: ΚΨΜ.
- Μουζέλης Ν. (2008). Κοινωνική και συστημική ενσωμάτωση: Η άποψη του Χάμπερμας, στο Κονιόρδος Σ. (επιμ), *Ειδικά Θέματα του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού. Ανθολόγιο, Θεωρητικά Διλήμματα και Κοινωνική Πραγματικότητα*, Πάτρα: ΕΑΠ
- Μπαλαμπανίδης Γ. (2015). *Ευρωκομμουνισμός. Από την κομμουνιστική στη ριζοσπαστική ευρωπαϊκή Αριστερά*, Αθήνα: Πόλις
- Νικολόπουλος Τ., Καπογιάννης Δ. (2014). *Εισαγωγή στην Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία, Το μετέωρο βήμα μιας δυνατότητας*. Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων.
- Όστρομ Ε. (2002). *Η Διαχείριση των κοινών πόρων*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη
- Πάνιτς Λ.(2008). *Το Κράτος στην τρέχουσα Κρίση και οι Στρατηγικές της Αριστεράς στον 21ο αιώνα*. Αθήνα: Νήσος
- Παπακωνσταντίνου Π.(2008), *Το χρυσό παραπέτασμα*, Αθήνα: Λιβάνη.
- Πετμεζίδου Μ. (2014). Από τη “χρυσή εποχή” στην εποχή της κρίσης, στο Esping- Andersen G. (2014) *Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού της ευημερίας*, Πετμεζίδου Μ. (επιστ. Επιμ.), Αθήνα: Τόπος.
- Piketty T. (2020). *Το Κεφάλαιο τον 21ο αιώνα*, μτφρ. Παπαδάκη Ε., Αθήνα: Πόλις
- Piketty T. (2021). *Κεφάλαιο και Ιδεολογία*, μτφρ. Τριανταφύλλου Σ., Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Piketty T. (2023). *Μικρή Ιστορία της Ισότητας*, μτφρ. Μουταφίδης Α., Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη
- Ράιτ Ε. Ο. (2012). *Πραγματικές Ουτοπίες στον Καπιταλισμό και πέρα από αυτόν. Παίρνοντας στα σοβαρά το κοινωνικό στοιχείο στον σοσιαλισμό*. Αθήνα: Νήσος, Ινστιτούτο Πουλαντζάς.
- Ρήγος Α., Τσουκαλάς Κ. (επιμ) (2001). *Η πολιτική σήμερα. Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*. Αθήνα: Θεμέλιο

- Σασούν Ντ. (2001). *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού. Η Δυτικοευρωπαϊκή Αριστερά στον 20ο αιώνα. Β' Κρίση και προοπτικές*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη
- Σεφεριάδης Σ. (2004). Πολιτική και διεκδικητικές συλλογικότητες: Η ευρωπαϊκή πολιτική για την απασχόληση και η ελληνική περίπτωση, στο (επιμ.) Μοσχονάς Α., Κονιόρδος Σ., *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Εργασιακές Σχέσεις, Προβληματισμοί και αναζητήσεις σε εθνικό και διευρωπαϊκό επίπεδο*, Αθήνα: Gutenberg
- Σκλάβος Α. (2022). *Δημοκρατικός Δρόμος για το Σοσιαλισμό και σύγχρονος κοινοβουλευτισμός: επανεκτίμηση και προοπτικές της Θεωρίας του Πουλαντζά για τον μετασχηματισμό του αστικού κράτους*. (Διπλωματική διατριβή). Διαθέσιμο από Εθνικό Αρχείο Διπλωματικών Διατριβών.
- Σπουρδαλάκης Μ. (2021). Η κρίση της μετασχηματιστικής πολιτικής και οι προκλήσεις για την Αριστερά: Θεωρία και πράξη, στο (επιμ.) Δουζίνας Κ., Μπαρτσίδης Μ., *Αριστερή Κυβερνησιμότητα. Η εμπειρία του ΣΥΡΙΖΑ 2015-2019*, Αθήνα: νήσος, Ινστιτούτο Πουλαντζά.
- Στασινοπούλου Ό.(2006). *Κράτος Πρόνοιας. Ιστορική εξέλιξη - Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Gutenberg.
- Τάσσης Χ. (2022). Σοσιαλιστικά κόμματα και κοινωνική πολιτική: στρατηγική υπέρβασης και καπιταλιστική ενσωμάτωση (;), στο Τάσσης Χ. (επιμ.), *Σοσιαλισμός και πολιτική εξουσία σήμερα*, Αθήνα: Διόνικος.
- Τριχοπούλου Α.(2008). Οι διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού, στο *Η ανάδυση της κοινωνικής οικονομίας: Ο δρόμος της βιώσιμης απασχόλησης σε μια Ευρώπη ενεργών πολιτών*, επιμ. Τσομπάνογλου Γ. Αθήνα: Παπαζήση.
- Φωθιαδάκης Κ. (2017). *Η πορεία εξέλιξης των συλλογικών διαπραγματεύσεων στον ευρωπαϊκό χώρο. Συγκριτική ανάλυση μεταξύ Σουηδίας, Γερμανίας, Ηνωμένου Βασιλείου και Ελλάδας*. (Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία). Διαθέσιμο από : <https://amitos.library.uop.gr>
- Wright E.O. (2018). *Ρεαλιστικές Ουτοπίες*, μτφρ. Κωτσονόπουλος Λ., Παπαδοπούλου Ε., Αθήνα: Ασίνη.
- Χάρβεϊ Ντ. (2007). *Νεοφιλελευθερισμός. Ιστορία και παρόν*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτης
- Χίλσον Μ. (2019). *Το σκανδιναβικό μοντέλο. Αποτελεσματικότητα και αλληλεγγύη, συναίνεση και θεσμικός πειραματισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Ψημίτης, Μ. (2017). *Κοινωνικά κινήματα στη καθημερινή ζωή. Ταυτότητα, αλληλεγγύη και προεικόνιση σε σύγχρονες κοσμοπολίτικες κοινότητες*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Τζιόλα